Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 214 (15188) ◆ 1993 чылдын ноябрь 12, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 22.00. Садар өртээ 20 рубль.

ЧАГЫДЫЛГА-94

ТЫВЫЗЫК АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Октябрь 27-де үнген «Шын» солунда хоочун журналист Алексей Дүгержаанның Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарның чонунга ажык чагаазын номчааш, сеткилим ылап-ла човады. Ажыл-агыйбысс алзаан шуудадып, өс-түрүп алган дүжүдүвүстү ажаап ап, түгээр диртип ора, улуг-хемчилер, чаа-хөлчүлер солун, сеткүүл чагыдылгазынга адактың сөөлү болуп турарывыс чөгенчиг-дир.

«Роспечатьтың» сөөлгү медээлерин өзугаар алырга, келир чылдың чагыдылгазы кылдыр бо хүннерге чедир «Шынны» 186 кезекти, «Тувинская правданы» — 33-ту, «Тываның аныяктарын» 113 кезекти чаа-хөлчүлер чагыдып алган болуп турар.

Эң хөй чурттакчылыг Улуг-Хем кожуунда чагыдылганың темпизи дыка багай. Эң идепкейлиг дээривис эйлиг-хемчилер безин түгле дөрт «борбак» «Шынныг», он ажыг «Улуг-Хемниг» болдулар. Торгалыг, Арыг-Бажы, Хайыракан дээн ышкаш улуг суурларда 5—6-ла хире кижи солун чагыдып алган. Аттыг-чарлыг Арыскан суурнуң чурттакчыларын тоол-домакка кирген дизе, хоп-хоču эвес боор. Бо хүннерге чедир ол суурдан чаңгыс-даа кижи республика солуннарын чагыдып албаан. Бо талазы-биле ында почта салбырының эргелекчизи Зоя Норбу, Арыг-Узүү суму чагыргазының даргазы Кааадыр-оол Ооржак, «Арыскан» совхозтуң директору Михаил Кара-Сал оларның кандыг-даа хемчет албайн, политиктиг чугула бо ажылхеректи тоомчага албайн турары элдептиг.

Чагыдылга кампаниязы чоруп турда, «Күш-ажылдың хостуу» көдээ ажыл-агый каттыжышкынының директору В. А. Чөржей-оол: «Бисте ажылчыннарның алыр шалыңы улуг. Солун, сеткүүлдү олар боттары-ла чагыдып алырлар...» — деп, хөрээн шаштынар чыгыы чугаалап олурган. Херек кырында ында чагыдылга ажылы база дыка сула чоруп турар. Торгалыг девискээринде байдалды кандыг дээрил аан. Бүдүн суурдан 5-ле кижи «Шынны» чагыдып алган. Тоомча чок сеткилдин херечизи бо-дур.

«Күш-ажылдың хостуунда» чагыдылга айтырыы шуут-ла аарыг апарган деп бодаар мен. Эрткен чазын чүве. Мурнакчы малчын Фаина Самдан сутта чораан бис. «Чагыдып алган солуннарыңар бар бе?» —деп, сонуургап айтыра бээривиске, малчын чөгенген байдал-биле харыылаан: «Чагыдып-даа аарга, хей түве ышкажыл. Солуннар үезинде черле келбес, өске кижилерге чагыдып бээр мындыг улус-тур бис. Бээр кээр дарга-бошкалар оода каш солундан хой, лап эккеп турар түве болза де...»

Малчынның хомудалы чөп. Мал оолдап турар үеде суг болза, малчыннарда радио дыңнап, таалап олурар харык кайда боор. Солун болза харын мал бажы дозуп чораан-даа болза номчаай. Малчын кижи түгле мал соондан кылаштаар эвес, чуртта, делегейде, республикада түү болуп турарын билип алыксап, дыңнаксап олурар, солун, сеткүүлге сонуургалы улуг кижи-дир.

Солуннар, журналдар чагыдылгазының шушпец чоруп турарын чер-черде удуртукчуларның хөй нуруузу акша-төгериктің чок болуп турарынче чая каар чылдаган сүрүп турарлар. Ийе, акша-төгериктің чедишпейн турары чөп-ле ыйнаан. Ынчалза-даа Улуг-Хемде «Чаа-ты» совхозтуң дирекциязының (совхоз директору В. Д. Эртине) бо байдалдан уштунуп үнериниң аргазын тыва бергени тывызык. Сумунуң тус чер чагыргазы-биле сүмелешкеш, төпчүткен арга-биле малчыннарга, чай чок ажылдыг механизаторларга, чолаачыларга солуннарны, журналдарны чагыдып эгелээн. Оларның арга-дуржулгазын өске ажыл-агыйлар удуртукчулары түге ажыглап болбазылы?!

Нарын байдалда чурттап турар-дыр бис. Бо бүгү болүшкүннарны чонга тода тайылбырлап чедирер түве— парлалга. Ындыг болганда бистің республиканың көдээ ишчилеринге «Шын» солуннуң ажык-дузазын бедиг-биле медереп билип, чагыдылганың арткан кыска үезинде өг-бүле бүрүзү солуннуг болзун дээш тывызык аргаларны ажыглаарын үе боду-ла негеп турар.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
(«Шынның» корр.).

Шаг-үе чежемейнин берге-даа бол,
Шалың алгаш, чагыдылган утпа, өннүк.
«Шын» 6 айда — 3200, 3 айда — 1600 рубль.
Шыны херек, сеткилин оон ядаравас.

Ырак-чоокта янзы-бүрү болуушкуннар,
Ыдык сүзүк, чанчыл, чарлык, төөгү, медээ,
Ыры, чогаал, дуржулгалар, чарлалдар дээш,
Ынаныштыг өннүүн үүнү дамчытпас дээр.

МУҢ ХОЙЛУГ БОЛУҢАР

«Шын» — тыва чечен чогаалдың үндезин чырыдыкчызы, оон суртаалчы нептередикчизи — үжүглели болуп келген хоочун солун. Ол —тыва чогаалчыларның школазы, университеди. Шупту оон арыннарындан өзүп, үнүвүсту болган номчукчувусту тыпкан бис. «Шынны» сеткиливиске чоок ап чоруурувус бадыткап,оон дугайында «муң хоюм үш кара кошкарлыг» дижип, тывызыктай чугаалажып-даа турар бис. Ол дээрге «Шын» дээн үш үжүк болган оон дөрт арынарында муң-муң үжүктер, бижик демдектери-дир.

Солун тыва чогаалдың эң чаа дээжилерин хүн бүрүде парлап турары-биле чонда сонуургалдыг болган ат-алдарлыг. Чангыс бо чылын безин улустуң чогаалчылары С. Сүрүн-ооллуң, К.-Э. Кудажының, Ю. Кюнзегештин чаа, амдаа парлаттынмаан чогаалдарын үк солуннуң арынарындан сонуургап номчудувус. Бодум хуумда баштайгы тыва сонет чечээн, монологтарымны, прозага бижээн шулуктеримни, «Кан-кыс» деп шулуктээн тоолумдан эгелерни баштайла «Шынны» дамчыштыр номчукчуже оруктарны ажыктыладым. Буянныг-ла солун.

Элегия — мунгак шулуктеримни номчукчуларга дараазында бараалгадыр мен. Ол ышкаш удавас көрүп турарывыс «Фильмы ужасов» деп кинофильмнервис янзылыг коргунчуг ужуралдарлыг болук чечен чугааларымны саналдап тур мен. Келир чылын номчуп-даа, театрга ойнап-даа болур кылдыр бижээним монологтарлыг шин-чечен чугааларым-биле солуннуң арынарындан таныжып бозур силер. Ынчангада чангыс-ла күзелим — хоочун өөнүүвүс «Шынны» 1994 чылда чагыдып алырынарны сеткилимден сүмелээр-дир мен, эргим номчукчу. Солун арынарынга үжүрашкыже. Чагыдылгалыг болуңар!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы.

ТАЙГАЖЕ АП ААР МЕН

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң тайгада ыяш кезиг турар бригадазында чудүрүкчүлеп ажылдап турар мен. Аалга үгле дыштанып үнде келир болгаш солун, сеткүүлден салдынмайн баарымны кадаймы пат билир. Чангыс-даа солун арттырбайн, шыгжап белеткеп каан боор.

Бо чылын чагыдылганы баксырап турары акша-көпеектің чогунда деп бодаар мен. Башкылап ажылдап турар ургларым безин келир чылдың солуннарын чагыдып чадап турлар. Сентябрьның шалыңын ам-даа албаан улус-тур.

Чамдык улус солуннар өртээ улгаткан дээш чагыдылга айтырыын тоомчага албайн турар болдур ийин. Ынчаарга кайын боор. Канчап-даа турган болза, солундан чагыдып алыры чугула-дыр, үениң дүшкүүрлүү кайы хире-дир, биске, көдээ чонга медээни кым чугаалап бээрил?

Солун өртээн аарзынып турар чамдык кижилер үш муң рубль-биле водканы хала-даа чокка садып аар-дыр, ону безин болап көрүүкер даан, чөгенчивисти, оон орнуунга ол акша-биле «Шын» солунну чагыдып алган болза, элээн-не ойнаштыг болгу дег.

Кадайым «Шын» солун баштадыр Тывада үнүп турар солуннарны чылдың чагыдып алыр кижи. Тайгаже үнеримде чедир номчуваан солуннарымны даалыымга суп бээр. Кыштың узун кежээлеринде кады ажылдап турар эш-өөрүм-биле ону номчуп, сайгарып-даа чыткылаар бис.

Лопсанчап МАНДАН-ООЛ.

ИДЕГЕЛИМ

Чаа-Хөлдүң Ак-Туруг суурда чурттап орар мен. Амдыызында ажылдавайн, уруг азырап олурар болгаш келген солуннарны ишти-даштындан бээр чүве арттырбайн номчуур-дур мен. Бистің өг-бүлевис «Шын», «Эне сөзү», «Улуг-Хем» солуннарны номчуп турар. Эрткен сентябрь айда солун, сеткүүлдер чагыдып шыдавайн барган бис. Уруглар идик-хеви, аш-чем садарыга өйлешкен бо-ла. Ынчалза-даа октябрь-ноябрьда «Шын» солун баштадыр тыва солуннарны алган чагыдып алырын өөм, ээзи, аваам суглар мяк сүмелештивис.

Бистің Ак-Туруг суурда өг-бүле бүрүзү алган чагыдылганы боор улус. Өртек-үненің улгатканы-биле хөй чагыдылга кылыры база бергедежип бар чыдар хевирлиг чүве бо. Ынчалза-даа мээн эш-өөрүм, кожаларым оода «Шынны» алган чамдык алыр деп турааш улус, чамдыктары эрткен айда-ла чагыдып четтигинкен чорду. «Шын» солунга үнген Алексей Дүгержаанның ажык чагаазын кичээнгейлиг номчаан бис. Бистің суурда биижиклер базе албын болдур ийин.

Бистің Ак-Туругнуң чурттакчылары келир чылдың «Шын» солунну хөй-биле чагыдып алыр дээрзинге илегелим улуг.

Айлаңмаа СҮКТЕР-ООЛ.
Чаа-Хөл кожуун.

ҮҮРМЕК ЧЕТПЕСТЕР АЖЫЛГА ШАПТЫКТЫГ

Чаа-Хөл кожуун, сумулар чагыргаларының ажылдакчылары бо чылдың он айның төнчүзүнде Малчыннар хүнүн эрттиргеш, кыштагларже үнүүшкүннер кылып, кыштаглаашкынга белеткелди болгаш малчыннарның амыдырал хандырылга байдалын хынаан.

Амгы үеде кожуунун бүгү бода болгаш шээр мал кыштаглары кыштаглаашкынга колдуунда белен-даа бол, малчыннарын боттарының амыдырал-хандырылгазында улуг четпестер бар. «Найырал» совхозтуң малчыннары ам барык дөрт ай чедир долу шалың албайн турар. Оларга айлар санай каш акша түнүг аванс берип, даңзы езугаар далган, макарон, чамдык үс аймаа үүлдер-биле хандырып турза-даа, акша чогундан чылыг идик-хеп, млаңгыя ажылдап кедер чылыг чоллак тоннар, курткалар, фуфайкалар, кидис, былгаар болгаш сапык идиктер, школачы ажы-төлүнге идик-хеп, өг чылыглаар кидис, брезент болгаш өске-даа хүн бүрүнүң чугула барааннар садып алыр арга чок боор келген. Оон ылгыда, малчыннарның чурттаар бажыңарының иштидаштын чугайлаар чугай, шала дозузу, соңга шилдери, электри лампочкалары болгаш өске-даа эң чугула хереглел бараанларының хандырылгазы бергедеп турар. Ол бүгү үүлдерни районның хереглекчилер нийтилелиниң автосадыгларынга чагыг кылып, эккеп садарын хөй удаа дилеп, хурал-суглааларга чугаалажып көрүп, четпес хандырылганы шүүмүлеп турбуже, ол ажыл көскүзү-биле экиживейн келген. Автосадыгларының малчыннарга болгаш чурттакчы чонга эккеп садып турар бараанларының өртек-үнезин хөлүн эрттир улуг.

Кыштагларның байдалы районда нийтизи-биле алырга, чүгээр-даа болза, үүрмек септелге чорудар үүлдер ам-даа хөй. Ынчаныже Чаа-Хөл болгаш Булун-Терек суурларда ыяш дилер чөрлер бо чайны өттүр орта ажылдаванында кажаа-хораа, чурттарга бажыңарының септелгезинге ажыглаа чогуур маңза болгаш өске-даа дилген ыяш тудуг материалдары барык чок болган.

Нийтизи-биле алырга, совхозтарның удуртукчу ажылдакчыларының, мал ажылының тускай эртемнигленериниң болгаш малчыннарның онзашкан ажыл-херээ дээш бот-харыысалгазы дыка коцкаан. Бо рынокту экономика үеэзиниң шыңгыы негелделеринге дүүштүр ажылдаар хөөн кижилерде өскен, ыка халдыгай, ажылга харыысалга чок чоруктарның илерээшкиннери көстүп турар. Чаңгыс чижек. «Ак-Хем» совхозтуң шээр мал бригадири Кандан Даш-оол, кожуун чагырыгызы К. Д. Биче-оол оларбиле кады ук совхозтуң малчыннарынга хыналда кылып чораш, инем кадарызы Чечек Монгуштан:

— Бо чылын инектерниң хөй кезиг түге сувайлыга бергенил? — деп айтырыг салырывыска, ол мынча деп, эчок сөстер-биле харыылаан:

— Төрүвес, инектерни канчаар кижи мен. Мен оларны боозадыр кижи мен бе...

Ынчап канчап инекилериндаа хөме таварын, боду-даа төлеп чок, кедергей хедер, доңгүн аажы-чаңын көргүзүп болур боор. Күрүне-даа, хуу-даа малын кадарын турган кижи ону онча-менди ажаап кадагалаар, баш саным көөдедир, өстүрер дээш харыысалгалыг болур чүве ыйнаан. Аксым бар дээш ойда-кайда сөстер эдерге, канчап-даа таарышпас.

Ол колдада байлаг, ыынап-ла, ноочуг берге. Ийи чыл мурнунда аңаа симменталь уксаалыг 50 хунажыны соцгаартан садып аскелгеш, кадарары-биле хүлээткен турган. Ынчаныже мал чеми чедишпезинден, кажаахораанын соогундан, багай ажаалда-тежээлдениң ургжуунда оларның хөй кезиг чудап өлгүлээш, совхозка улуг когаралды чедирген. Эрткен чылын олардан арткан болгаш аңаа немештир каттыштырган 63 инектен түгле 7 бызааны, а бо чылын 41 төрүүр инектен түгле 8 бызааны алган.

Анай-оол ДАРЖАА.

Депшидилгеге кым киржирил?

Тыва Республиканың Шүүгү ямызынга бүрүткеттилгеге Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиге болган Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизиге) соңгулдаларже боттарының депутатка кандидаттарын депшидип болур нийти-республика хөй-нийти каттыжышкынының даңзызы:

1. Бот-догуниаан Тыванын улусчу намы.
2. Ажылчы чоннарның социалистиг партиязының тыва организациязы.
3. «Хостуг Тыва» улусчу фронт (массалыг политиктиг шимчээшкин).
4. Коммунистериниң тыва республика организациязы.
5. Культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилели.
6. Тываның «Мемориал» эки тура нийтилели.
7. Тыва литераторлар эвилели.
8. Бажын чоктар нийтилели.
9. Тыва Республикада Афганистан хоочуннарының эвилели.
10. Тыва Республиканың херээженнер эвилели.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ШҮҮГҮ ЯМЫЗЫ.

ДЕПУТАТТАР ШУПТУ БАГАЙ БЕ?

Россияда эки-даа, багайдаа байдалдар бистің республикага ужу-кыдыын-даа бол дээртпейн барбазын бистің 1990 чылда 5 чылдыг соңгуп каан депутаттарывыстың хуусаазындан эрте депутат эрге-хүлээлгезинден дүшкени херечилеп турар. Оларның чамдыктары ол түүл-биле кончуг чопсүүп, анчыг түктен адырылган түве дег, улуг тынганнар, а бир өскелери депутат дүжүлгеден улуг хараадал-биле чарылганнар. Кандыг-даа байдалда ортузунга артып каар кижилер хөй, ындыглар дириг артар болза, удаптыр депутаттаар, артпас болза, ол-ла ыйнаан кылдыр бодап кааннар. Ынчаар-ла чедиги чыыштың депутаттарының сөөлгү сессиязы октябрь 18 — 22 хүннеринде бир талазында онзагай, өске талазында арай кударанчыг болуп эрте берген.

Онзагай болган түвези, билир-ле болгай бис, Тыва Республиканың эң кол Хоойлузу — Конституцияны сөөлгү 24-кү сессиязында депутаттар хүлээп алганнар. Чаа Конституция дугайында моон соңгаар-даа анализ бердине бээр, оон кол уг-шин 24-кү сессияга Конституция комиссиязының даргазы Президент Ш. Д. Ооржактың илеткелинде бар. Шынап-ла, багай эвес Конституцияны бистің республика холунга алган дизе частырыг болбас. Дээди Советтің чедиги чыыжының улус депутаттарының ажылчорудулгазындан эң онзагай, хөй күженнишкиннерни үндүрүп турган кылган улуг азылы — барып-барып эң сөөлгү сессияга хүлээп алганы ТР-ниң Конституциязы болур. Оон-биле бо чыыштың депутаттары мурнундагы чыыштан төөгүге онзаланып чыдып каар.

ТР-ниң Конституциязын юридиктиг нормаларны хажыдып турган хүлээп алган деп буруудадыышкынар шынга дүүшпес, меге түүлдүр. Г. Я. Эпп ол бодалын чогум сессия үезинде түге ыыттаваныл? Шош соонда чудурук чаяр чорук чараш эвес, кортук туруш дээрзи билдингир. Кымның, чүнүң кандыг нормалары хажыттына бергенин ол орта чугаалап шыдавайн-даа турар, анаала хоозун черге хөлдээзин, артык чугаа-домак тургузарының орлдажыышкыны деп ону билзе эки. Ийи-чаңгыс кижилериң сагыштыы-биле чорудун турар меге суртаалын чон херекке-даа албас, ол Тывавыстың кол Хоойлузун хүлээп алганының бырыралын хөмүрертип шыдавас.

Чедиги чыыштың депутаттарын, кандыг-түү-даа бол, демократтыг үндезинге, шилип алыышкынны байдалга (альтернативалыг) чоруткан соңгулдаларга идип үндүрген болгай. Ийет, чамдык депутаттар соңгукчуларга хөй-ле аазаашкыннарны кылып турган, чараш эвес аргаларны ажыглан турган, депутаттап эрте бергени базе шын. Олар сөөлүнде келгеш, чонга ындыг-ла эки түүлдер кылбайн, чирик дуглаар сан болуп, харын-даа боттарынга лингелдерини, хуу амыдыралынга чаагай байдалдарны тургузуп алганнар. Ол дугайында чон-даа билир, ону маңаа катап-катап хөөктүрүп канчаар.

Улустуң эки кылып каан ажылын чүү-даа мурнай демдеглээри журналист кижиге улуг өөрүшкү деп хөөрелиг чоокка чугаалап болур. Ону чаңгыс мен-даа эвес, шупту журналистер билир. Кымга-даа багай, хирлиг түүлдерге касканнаныш чыдары кайа тааланчыг түве деп. Ынчангаш чедиги чыыштың депутаттарының 3 чыл иштинде кылып чоруткан ажылын допчулай даарак чугаалаары артык эвес деп бодаар-дыр мен.

Бо депутаттарны бир дугаарында-ла Тыва Республиканың улус депутаттары деп адай берген. Оон мурнунда Дээди Советтің депутады дээр турган.

Үш чыл ажыл-чорудулгазының дургузунда олар 548 хоойлуну болгаш хоойлудүрүм актыларын хүлээп алган. Ол санда ТР-ниң күрүне тургузуунуң болгаш эргезиниң талазы-биле 16 хоойлуну, республиканың социал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезиниң талазы-биле — 19, хоойлу-дүрүм сагыштазының талазы-биле бир хоойлуну хүлээп алган. Чамдык хоойлуларның аттарын адаарга мындыг: «Тывада дылдар дугайында», «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында», «Кадзының социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Тывага референдум дугайында», «ТР-ниң чер кодекизи», «ТР-ге президент эрге-дужаалын киирер дугайында», «Өнчү дугайында», «Чер дээш төлевир дугайында», «ТР-ниң бот-догуниаашкынының экономиктиг үндезиннерин хандырар дугайында», «ТР-ге чурттарга фондузун хуужудар дугайында», «ТР-ниң улус депутаттарын дедир кыйгыртыр дугайында», «ТР-ниң Чазааның дугайында», «Бойдус камгалалының дугайында» дээш оон-даа өске. 23-кү сессия 7 экономиктиг хоойлуну хүлээп алган.

Үш чыл иштинде Дээди Совет 24 сессияны чыылдырган, Президиумнуң 80 хүралын эрттирген. Ажылды шуут чорувайн турган деп болбас. Чамдык кижилер боттарының хуу көрүүнүнден, баш-медерелиниң алыр-бээр, ижер-чиир, дедиелиндеп улуг түңнелдер үидүрүп, чүгле бактаар, шүгүмчүлээр чүткүлү-биле депутаттарны чүү-даа деп бак сөглеп турары бар. Чаңгыс чижек, «Тываның аныяктары» солунче меге ат-биле өжу ханмаан аянныг, чүгле бодунуң хуу делегейинден ырадыр бодап шыдаваан кижи «Президентилеривис деткивейн, Дээди Советти деткиир бе?» деп үүлдү бижээн. Бир кижи мени: «Дээди Советке болчуп турар, буураан журналист-тир сен, ажылыдан үн» деп-даа чагаа бижээн, тодарадып кээримге база-ла кижи алы тулуп салып каан болду. Менээ ДС-тың Даргазы К. Бичелдейниң туружун канчап чарбыырыл, мен чүгле чонга информация, медээ дыңнадыр хүлээлгелиг кижи ышкажыл мен. Ону безин ылгап шыдавас кижи редакцияларже нүүл бижиирилден канчап ыятпаазыл?

Черде ынчаш нүүлүү, өжээргек, бодунуң сорулгазын чедип алырда, кандыг-даа хирлиг арга ажыглаарындан чалданмас, аксы кежээ, сеткили ядыы кижилерни эрге-чагыргаже оларның чагдынып алганын ожаавайн эрттирип алзывысса, хай-халап. Ынчангаш декабрь 12-де Дээди Хуралче депутаттар соңгулдазын эң харыысалгалыг чорудуп, ынаар кордап турар кижи бүрүзүн улгаттырар шил өттүр көрүп, эң шыңгыы хынап, шинчилеп алыр үжүрлүг бис. Бо чедиги чыыштың депутаттарын чаңгыс хепке кудуп алгаш бактап, оларның кылган түүлдерин куду базарын орлдажып турар кижилерни парламентиже эрттирипкеш, оон дора депутаттар алзывысса, хомуланчыын чүү дээр.

Депутаттарны шуптузуна бөле-хаара туткаш, дигин-биле үнелеп көрү оңа болбас. Кижилер аңгы-аңгы, угаан-медерелиниң хире-шаа, билиг-мергежилиниң деңнели, ажыл-херекчи шынарлары, аажы-чаңы чаңгыс хепке кудуп каан болур эвес. Шынны херек, чамдык сессияларда депутаттарның хеңзиг чүвеге үзүп чыдып алырынга, айтырыгны чогумчалыг сайгарып шыдавазынга кыдыында кижиниң кылыы хайныдаа келгилээр чүве харын. Ынчанмайн аан, олар аңгыаңгы болганының үжүрүндан, бирээзи чүүн дугайында чугаа болуп турарын кончуг дүрген билип каар, өскези— дыка-ла үр билип чадап олурар.

Шаштырыглыг айтырыглар, овуузунуг үүлдер чугаалаар депутаттар база турган. Кайы-бир үүлдел бодунга ажык-кончаа үндүрүп алыксаар кижилер черле турар. Бодунга ажыктыг талаже ыгыдарга-даа, демгилери база-ла хоомай эвес — алдырбайн баар.

Чедиги чыыштың депутаттарын бүрүү-бие дыңнангыр дээр болза, шыңга көңгүс-ле дүүшпес болур ийин. Арныга шынын чугаалаптарындан кортпас депутаттар эндерик турган. Маңаа кым-биринчи адын адаары эчок-ла болду бе, мичаңгаш ол дугайты тыртылдым, ону соңгукчулар боттары үнелезе эки боор. Мээн үнелелим бүгүдеге кааа дески таажыр түве деп.

Ол-даа ындыг-дыр. Нийтизи-биле чедиги чыыштың депутаттарының кылган үүлдери хилис барбас. Олар кончуг берге, шилчиннооннуг нарын үеде ажылдаашүе-шагының аайы-биле чугула хоойлу-дүрүмнерни эвээш эвести хүлээп алгылаан. Оон кадында олар хостаттырбаан болганда, боттарының чиңгине ажыл-хожулу база бар болгай. Доктаамал эвес депутаттарның бир берге талазы бо: депутат хүлээлгезинге-даа, бодунуң ажылынга-даа орта четтикпейн барыдаар. Ынчалза-даа доктаамал эвес депутаттарның эки талазы — олар чер-черде хайнып турар дириг амыдыралдың ортузунда.

Ам соңгуттурар Дээди Хуралдың аскаар үүлү база бо болур магатчок: амыдыралдың дээңге чон-биле деңге өөрүшкү-мунгаралды үлежип чурттаваска, чоңдан, бөдүүн амыдыралдан хоорук боор болур. Чеже-даа сургакчылап четкеш, чүгле кыры-биле көөрден башка, дээн касканнап көөрү берге. Че, ол дугайты электен эшкедеэлинер — хамык чүвени билир, кижизиг, чоңчу, чаагай сеткилдиг кижилерни депутаттадып ап шыдаар боор бис деп идеген каардан башка.

Чугааны төңдүрүп тура, чедиги чыыштың депутаттарына нарын үеде ажылы дээш четтиргениниң илередиг каары чугула деп бодаар мен. Оларның кирдилгезибиле республиканың амыдыралынга чаартылгалыг үүлдер болган. Бот-догуниаашкынның үүгүлгазын бо депутаттар хүлээп алган, президент албан-дужаалын база олар киирген. Республиканың күрүнежиилгезин тургузарынга оларның ажылы хөй болган: бо чыыштың үезинде Республика хүнү, шагаа, Наадым катап эглип келген, «Тыва» деп ат доктаап быыскан. Тыва дылдың сүлде-сүүгүн көдүрериге ажыл эвээш биче-даа болкылдыган. Тыва чурттуң эң кол Хоойлузу — Конституцияны олар хүлээп алган. Ам ол Үнлезин Хоойлувусту үндүлеп, ону хажытпайн, ол өзугаар амыдырал-чурттагбысты хай-баштыг, бай-шыдалдыг, мөзү-шынарлыг тургузары бистен. Тываның чонунда хамааржыр. Чонуң амыдыралы эки болзун дээш ол Конституция бижиттингинин утпаалыгар.

Надежда ЭРГЕП.

ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮНГЕ

Амгы бо хүннерде экономиканың кадыг-бергезин, рынокту дарышкылынын кижи бүрүзү биле берген. Ылаңгыя сентябрь, октябрь айларда Эрзин кожуунун ажылчын, албан-хаанчыт, малчын, пенсионер-даа кижилери акша-көпеек холга албаан. Ындыг-даа болза чагыдылга кылып алыр талазы-биле чон бар-ла аргадарны ажыглап турар.

1994 чылдың солун, сеткүүл чагыдылгазының сөөлгү айы чоруп турар болганда, бис — почта ажылдакчылары, бүгү-ле кичээнгейни чагыдылгаже угландырып, өг-бүле бүрүзү чагыдылгалыг болзун дээш шыдаар-ла шаавыс-биле ажылдап турбас. Эрзин кожуунун чурттакчылары шупту тывалар. Ынчангаш «Шын» солунну хөйү чагыдар. Ол чок болза, делегейде, республикада, кожуннарда үү болуп турарын билип алыры берге болгай. Оон кадында «Шын» бистің республикада неделяда эң хөй үнеп тыва солунувус. Черле кайда-даа күш-ажылчы коллектив, өг-бүле бүрүзү солун чагыдылгазынче улуг кичээнгейни салып турар апарган. Ам бо хүннерде Эрзинниң чону 95 «Тываны», 59 «Тываның аныяктарын», 65 «Эне сөзүн», 30 «Сылдысчыгашты», 48 «Эфирни» болгаш «Тувинская правда» база «Тыва Республика» солуннарны чагыдып алган. «Шын» солуну Эрзин болгаш Бүлүн-Бажы суурларың чурттакчылары хөйү чагыткан. Бүлүн-Бажында харылзаа салбырының эргелекчизи Т. М. Калчанның солун чагыдылгазының ажылын эки организастыг чорудуп турары оортан-на көскү.

А Эрзин кожуунуң Мерен суурунун чурттакчылары болгаш малчыннары келир чылдың чаңгыс-даа солунун чагытпаан. Нарын, Бай-Дагның харылзаа, салбырларында солун чагыдылгазы четпес организастатынган дээрзи илден. Акшашалыя албайн турар-даа болза, чоң солун чагыдып албас деп түве турбас-даа. Түгле оларга эки тайылбыр ажылын чедимчелиг чорударынан кончуг хамааржыр. Өг-бүле бүрүзү чагыдылганы болур дээш, ажылдап турар чөлерииниң айы-биле шилчилге-биле чагыдар ажылдарны албан черлериниң организацияларының, совхозтарының удуртукчулары-биле чугаалажып турар суурлар эндерик-тир, олардан үлегерден алыр болза чагыылга чок артып каар өг-бүле турбас-даа, ынчаш.

Алдын-кыс КАНЗАЙ
Эрзиниң харылзаа бедиринин инструктору.

ЧАГЫДЫЛГА ШУУДААН

Бай-Тайга кожуунунуң харылзаа белдириниң солуннар болгаш журналдар чагыдылгазын харылаар инспектору Тамара Бадыевна САТ-биле бистің корреспондентивис телефон дамчыштыр харылзашкан. Оон дамчытканы болза:

— Бистің кожуунда солуннар чагыдылгазы элээн шуудай берген. Ылаңгыя «Шын» солунну чурттакчылар күзелдиг-биле чагыдып ап турар. Түгээрге бо солун республиканың амыдыралының хөй талдалыг айтырыгларын колдуунда шуптузун бижип турар, чонга таажыр, номчуштуг болу берген. Бир эвес бо солунну хүн бүрү номчувас түве болза, амыдыралдың чыдып каар, ажыл-ижиниге херектиг, ажыктыг үүлдерни билип албайн баар деп, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының дыка хөй ажылдакчылары чугаалап турар. Ноябрь 10-нүн медээзин өзугаар алыр-та кожуунда 966 кезек «Шын» солун чагыттынган. Тээли суурда 460 өг-бүле бо солунну чагыдып алган. Солуннар чагыдылгазы уламылап турар.

ЧАГЫДЫЛГА-94

1993 чылдың декабрь 12-де референдумга (бүгү чоннуң бадылаашкынына).

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Конституция Чөвүлел хуралы төлевилелли чүүлдүг деп көрген.

Ону Россия Федерациязының Президентизи бүгү чоннуң бадылаашкынына киргген.

Бистер бодунуң черинге нинти салым-чол-биле каттышкан Россия Федерациязының хөй националлыг чоны,

кижинин эргелери болгаш хосталгаларын, хамааты тайбыны болгаш чөпшөөрежилгени бадыткап,

күрүнениң төөгү талазы-биле тургустунган чаңгыс эвин хевээр арттырып,

улустарның деп эргелиниң болгаш бот-тодаргайлаттынарының, нинти хүлээп көрдүнген принциптерин барымдаалап,

Ада-чүртка ынакшылды болгаш хүндүткелди, буянныг болгаш чөптүг чоруккa бүзүрелги биске дамчыдып берген бурунгуларывыстың тураскаалын сактып,

Россияның бот-догуннаан күрүне эргезин катап тургузуп баа ооң демократтыг үндезинин чайгылыш чогун бадыткап,

Россияның чаагай чоруун болгаш чечектелиишкинин хандырынче чүткүп, бодувустун Төрөөн чүртүвүс дээш амгы болгаш келир үеде салгалдарның мурнунга харысалгавысты барымдаалап,

делегей нинтилежилгезиниң кезээ болуп турарывысты медерип билбишаан,

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп ап тур бис.

БИРГИ КЕЗЭЭ

I эге. Конституциядыг тургузугнуң үндезиннери

1 чүүл

1. Россия Федерациязы — Россия эргелеп башкарылганыг республика хевирлиг демократтыг федеративтиг эргехоойлуг күрүне.

2. Россия Федерациязы болгаш Россия деп адааны бир демей ужур-утка.

2 чүүл

Кижи, ооң эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг чүүл болуп турар. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин, хосталгаларын хүлээп көөру, сагыыры болгаш камгалаары — күрүнениң хүлээлгези.

3 чүүл

1. Россия Федерациязында бот-догуннаашкынының эдилекчизи болгаш эрге-чагырганың кара чаңгыс үндезилекчизи ооң хөй националлыг чону болуп турар.

2. Чон бодунуң эрге-чагыргазын дорту-биле, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының органнарын болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарын дамчыштыр боттандырып турар.

3. Референдум болгаш хостуг сонгулдаалар чоннуң эргечагыргазының дорту-биле дээди илергейлээшкини болур.

4. Россия Федерациязында эрге-чагырганы эжелеп алган туруп болбас. Эрге-чагырганы хуналаан алганы азы эрге-чагырганың бүрүн эргелерин эжелеп алганы дээш федералдыг хоойлу өзугаар бурууну өнаар.

4 чүүл

1. Россия Федерациязының бот-догуннаашкыны ооң бүгү девискээринге хамааржыр.

2. Россия Федерациязының Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулар Россия Федерациязының бүгү девискээринге дээди эргелиг болур.

3. Россия Федерациязы бодунуң девискээринин бүдүн чоруун болгаш аңаа дээш болбазын хандырып турар.

5 чүүл

1. Россия Федерациязы болза республикалардан, крайлардан, областардан, федерация ужур-дузалыг хоорайлардан, автономныг областан, автономныг округтардан — Россия Федерациязының деп эргелиг субъектилериннен тургустунган.

2. Республика (күрүне) болду Конституциялыг болгаш хоойлужудулгалыг. Край, область, федералдыг ужур-дузалыг хоорай, автономныг область, автономныг округ болду уставтыг болгаш хоойлужудулгалыг.

3. Россия Федерациязының федеративтиг тургузугу болза күрүне талазы-биле ооң бүдүн чоруунга, күрүне эрге-чагыргазының системазының чаңгыс эвинге, эргелеп башкарылганың күүлдерин болгаш бүрүн эргехүлээлгелерин Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразынга кызыгаарлыг болдуварын, Россия Федерациязында улустарның деп эргелиниге база бот-тодаргайлаттынарынга үндезилеттинген.

4. Күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарыбиле харылзаалаага Россия Федерациязының бүгү субъектилери боттарының аразынга деп эргелиг.

6 чүүл

1. Россия Федерациязының хамаатызы болгаш федералдыг хоойлуга дүүштүр чедип алыр болгаш соксадыр, чедип алдынганынын үндезиннеринден хамаарылга чокка чаңгыс хей болгаш деп байдалдыг болуп.

2. Россия Федерациязының хамааты бүрүзү ооң девискээринге бүгү эргелерин баа хосталгаларын эдилээр болгаш Россия Федерациязының Конституция-биле кодуунган бир демей деп хүлээлгелериг болуп.

3. Россия Федерациязының хамаатызы кижи болгаш хамааты байдалын азы ону өскертип эргезин казыткан туруп болбас.

7 чүүл

1. Россия Федерациязы — социал күрүне, ооң политиказы кижиниң төлептиг амыдыралын болгаш хостуг сайзыралын хандырар байдалдарны тугузарынче угланган.

2. Кижилериң күш-ажылын болгаш кадыкшылын Россия Федерациязында камгалан, күш-ажыл төлевириниң магадылаалыг эн биче хемчээлин доктаадым, өг-бүлеге, иелерге, адаларга болгаш чаштарга, инвалидтерге, назыны улгаткан хамаатыларга күрүне деткимчезин хандырып, социал албан черлериниң системазын хөгжүдүп, күрүне пенсияларын, пособиелерин болгаш социал камгалалдың өске-даа магадылаларын тургузуп турар.

8 чүүл

1. Экономиктиг девискээриниң чаңгыс эвин, бараанларны, ачы-дуза чедирилгезин, сан-хөөнүн акша-хөрөнгүлерин хостуг сайгарарын, адаанажылгалыг ажылдаарын деткиврин, экономиктиг ажылчорудулганың хостуун Россия Федерациязында магадылап турар.

2. Хуу, күрүне, муниципалитет болгаш өнчүүнүң өске-даа хевирлерин Россия Федерациязында хүлээп көрүп база бир денге камгалап турар.

9 чүүл

1. Черин болгаш бойдустуң өске-даа курлавырларын хамаарышкан девискээрде чүүлтап турар улустарниң амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының үндезинин кылдыр Россия Федерациязында ажылдап база камгалап турар.

2. Чер болгаш бойдустуң өске-даа курлавырлары хуунун, күрүненин, муниципалитеттин болгаш өнчүүнүң өскедаа хевирлеринге туруп болур.

10 чүүл

Хоойлужудулга, күүсөкчи болгаш суд эрге-чагыргазы кылдыр ангылаарынга үндезилеп күрүне эрге-чагыргазын Россия Федерациязында боттандырып турар.

11 чүүл

1. Россия Федерациязында күрүне эрге-чагыргазын Россия Федерациязының Президентизи, Федералдыг Хурал (Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне Думазы), Россия Федерациязының Чазаа, Россия Федерациязының судтары боттандырар.

2. Россия Федерациязының субъектилеринде күрүне эрге-чагыргазын оларның тургусканы күрүне эрге-чагыргазының органнары боттандырар.

3. Эргелеп-башкарылганың күүлдерин болгаш бүрүн эргехүлээлгелерин Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразынга кызыгаарлыг болдуварын бо Конституция-биле, эргелеп-башкарылганың күүлдерин болгаш бүрүн эргехүлээлгелерин кызыгаарлыг болдурар дугайында федералдыг база өске-даа керээлер-биле боттандырар.

12 чүүл

Тус черниң бот-башкарылгазын Россия Федерациязында хүлээп көрүп база магадылап турар. Тус черниң бот-башкарылгазы болдуунун эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле боттускайлаг болур. Күрүне эргечагыргазының органнарының системазынга тус черниң бот-башкарылга органнары кирбейн турар.

13 чүүл

1. Идеологиниң хей хевирлиин Россия Федерациязында хүлээп көрүп турар.

2. Кандыг-даа идеология күрүненин азы албан болур кылдыр тургустунган туруп болбас.

3. Политиканың хей хевирлиин, хей партиялыг чоруукту Россия Федерациязында хүлээр көрүп турар.

4. Хей-нинти каттыжышкыннары хоойлу мурнунга бир демей деп болур.

5. Сорулгалары азы хелелишкиннеон конституциялыг тургузугнуң үндезиннерин күш-биле өскертиринче болгаш Россия Федерациязының бүдүн чоруун үреэринче, күрүненин айымы чок чоруун божаннаарынче, чепсектиг каттыжышкыннарны тургузарынче, социал, өөк-язы, национал болгаш шажын-чүдүлге өскүдериче угланган хей-нинти организацияларын тургузары база оларның ажыл-чорудулгазы хоруглуг.

14 чүүл

1. Россия Федерациязы — шажындан башкаланчак күрүне. Кандыг-даа шажын күрүненин азы албан болур кылдыр тургустунган туруп болбас.

2. Шажын-чүдүлге каттыжышкыннары күрүнеден ажылаттынган болгаш хоойлу мурнунга бир демей деп болур.

15 чүүл

1. Россия Федерациязының Конституциязы болза Россия Федерациязының бүгү девискээринге юридиктиг дээди күштүг дорт айтылгалыг болгаш ажыглаттынар. Россия Федерациязынга хүлээп алдынган хоойлулар болгаш эрге-хоойлуның өске-даа актылары Россия Федерациязының Конституциязынга чөрүшкек болбас ужурлуг.

2. Күрүне эрге-чагыргазының органнары, тус черниң бот-башкарылга органнары, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар баа оларның каттыжышкыннары Россия Федерациязының Конституциязын болгаш хоойлуларын сагыыр хүлээлгелиг.

II эге. Кижиниң болгаш хамаатының эргелери болгаш хосталгалары

17 чүүл

1. Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгалары делегей эргезиниң нинти хүлээп көрдүнген принциптеринге болгаш норма-чижектеринге база бо Конституцияга дүүштүр Россия Федерациязында хүлээп көрдүүп, магадылаттының турар.

2. Кижинин кол эргелери болгаш хосталгалары чардынмас болгаш аңаа төрүмелиндеп хамааржыр.

3. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын боттандырары өске кижилериң эргелерин болгаш хосталгаларын үрээн туруп болбас.

18 чүүл

Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгалары дорт күштүг болур. Олар хоойлуларны ажыглаарының, хоойлужудулга болгаш күүсөкчи эрге-чагырганың, тус чер бот-башкарылгазының ажыл-чорудулгазының ужур-утказын тодарадыр болгаш шынныг чорук-биле хандыртынар.

19 чүүл

1. Бүгү кижилер хоойлу болгаш суд мурнунга бир демей деп болур.

2. Кижинин болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының деп эргелиин ооң эр, черээженнидеп, өөк-языызындан, националлындан, дыл-домаандан, ызыгуурундан, эт-хөөрөнгө болгаш албан-дужаалындан, чүүлтап турар черинден, шажынны канчаар көрүүнден, бүзүреллериннен, хей-нинти каттыжышкынарынга кирип турарындан, а ол ышкаш өске-даа байдалдарындан хамаарылга чокка күрүне магадылап турар. Социал, өөк-язы, национал, дыл азы шажын-чүдүлге хамаарылгазын барымдаалап, хамаатыларның эргелерин кызыгаарлаарының кандыг-даа хевирлерин хоруглуг.

3. Эр болгаш черээжен кижи деп эргелериг болгаш хосталгаалардыг, оларны боттандырарынга бир демей деп аргалардыг болур.

20 чүүл

1. Кижи бүрүзү чүүлтаар эргелиг.

2. Кижиниң амы-тынынга удур оюа аар кемниг үүлгелиишкинни кылганы дээш өлүрүп шаажылаарын федералдыг хоойлу бурууддатырыкчыга ооң хөрөөн дангыраатыг төлөөлекчилериниң киржилгезиниг-биле көөр эргени бөөрде, онуку чок болдуварынга чедир докладыр.

21 чүүл

1. Кижиниң төлептиг чоруун күрүне камгалаар. Ону базымдаварынга чүү-даа үндезин боор чылавас.

2. Кымны-даа хилиичектээшкинге, күчүлээшкинге, өскедаа кижиниң төлептиг чоруун кадыг-дошкун болгаш дорамчылалдыг ажылдаашкынга азы кезедишкинге таварыштырган туруп болбас. Кымны-даа эки турда өөрүзүнүң чөпшөөрежилгези чокка медицина, эртем болгаш өске-даа дуржулгаларга таварыштырган туруп болбас.

22 чүүл

1. Кижи бүрүзү хостуг болур болгаш хуузунда дээш болбас эргелиг.

2. Кижини чүгле суд шиитпирин өөрүгаар тударын, таныылдыг доругаарын болгаш тенныылдыг тургузарын чөпшөөрөө. Кижини суд шиитпири үнгүжеге чедир 48 шактан ажыг ие иштинде тудуп болбас.

23 чүүл

1. Кижи бүрүзү хуузда амыдыралынга, хуузда болгаш өг-бүле чажыттарынга, бодунун эт-алдарын болгаш аныг адын камгалаар дээш болбас эргелиг.

2. Кижи бүрүзү чагаа-бижиктеринге, телефон-биле чугаалажырынга, почта, телеграф болгаш өске-даа харылзааларга чажыт болур эргелиг. Ындыг эргелерни кызыгаарлаары чүгле суд шиитпирине үндезилеттинген болур.

24 чүүл

1. Кижиниң хуузда амыдыралының дугайында медээлерни чыырын, шыжаарын, ажыглаарын болгаш тарадырын ооң чөпшөөрели чокка болдуубас.

2. Күрүне эрге-чагыргазының органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары, оларның албан-дужаалдыг кижилери ооң эргелери болгаш хостуг чоруунга дорт хамаарышкан документилер болгаш материалдарыбиле танышар арганы бир эвес Хоойлуда ооң өскээр көрдүнмээн болза, танышар арганы кижи бүрүзүнге хандырар хүлээлгелиг.

25 чүүл

Чүүлтаага черинге дээш болбас. Федералдыг хоойлубиле доктаатынган азы суд шиитпирине үндезилээн таварылгалардан аңгыда, нинда чүүлтап турар кижилериниң күзел-соруунга удур чүүлтаага черинче кирер эрге кымдаа чок.

26 чүүл

1. Кижи бүрүзү бодунуң хамаарышкан националлын тодарадыр болгаш айтыр эргелиг. Кым-даа кижиниң бодунуң хамаарышкан националлын тодарадырынче болгаш айтырынче албадап болбас.

2. Кижи бүрүзү төрөөн дылын ажыглаар, холбажыр, кижизидилге болгаш чогаадылга ажылы кылыр дылын шилип алыр эргелиг.

27 чүүл

1. Россия Федерациязының девискээринде хоойлу-дүүрүм өзугаар туруп турар кижи бүрүзү хостуу-биле ыңай-бөөр чоруур болгаш чүүлтаар черин шилип алыр эргелиг.

2. Кижи бүрүзү Россия Федерациязының кызыгаарындан дашкаар хостуу-биле үнүп чоруун болур. Россия Федерациязының хамаатызы Россия Федерациязынче шаптыктаашкын чокка дедир өөп келип эргелиг.

28 чүүл

Кижи бүрүзүнге сагыыседкилдиг хостуун, кандыг-даа шажын-чүдүлгени часкаан азы өске-даа кижилер-биле кады сагыыры-биле чөрелештир, чүдүлгелиг болуунга болгаш кандыг-даа шажынга чүдүвезинге хостуун, шажын-чүдүлге болгаш өске-даа сүзүглелдерни хостуу-биле шилип алырынга, сагыырынга база өөнтөдиринге болгаш оларны сагып чоруурунга хостуунга магадылалды бөөр.

29 чүүл

1. Угаан-бодалдың болгаш сөстүң хостуун кижи бүрүзүнге магадылаар.

2. Социал, өөк-язы, национал азы шажын-чүдүлге талазы-биле өскелерни көөр хөөн чок болгаш өөскүннешкек чоруктарны өөскүдер пропаганданы азы агитацияны болдурбас. Социал, өөк-язы, национал, шажын-чүдүлге болгаш дыл талазы-биле өскелер кызыгаа тевгиндээшкинни пропагандаларын хорууп.

3. Кым-даа болгунун болаттуштарын болгаш бүзүреллин илерединнинче азы ооң өөгалаарынче албадаттырган туруп болбас.

4. Кижи бүрүзү хоойлудүүрүм өзугаар медээлерни хостуу-биле тыаар, дилгер, алыр, дамчыдар, кылыр болгаш өөнтөдиир эргелиг. Күрүне чажыды боор туруп медээлерни дамчыдыр федералдыг хоойлу тодарадып тургузар.

5. Массалыг информацияның хостуг чоруун магадылаар. Цензура хоруглуг.

30 чүүл

1. Кижи бүрүзү бодунуң сонгуургалыг эрге-ажыктарын камгалаары-биле профессионал эвилелдерни тургузар эрге-биле катай-хаара, каттыжышкынныг болур эргелиг. Хей-нинти каттыжышкынарының ажыл-чорудулгазының хостуг болурун магадылаар.

2. Кым-даа кандыг-бир каттыжышкынга киреринче азы аңаа бактаап турарынче албадаттырган туруп болбас.

31 чүүл

Россия Федерациязының хамаатылары тайбың өзү-биле, боо-чеңсек чокка чыглыр, хуралдарны, митингилерни болгаш көргүзүг чыскаалдарны, чадаг кылаштарны болгаш таңмыыл-хайгаараашкынны эртирер эргелиг.

32 чүүл

1. Россия Федерациязының хамаатылары күрүненин ажылхереэн үүлан-башкарарынга дорт болгаш боттарының төлөөлекчилерин дамчыштыр-даа кирижир эргелиг.

2. Россия Федерациязының хамаатылары күрүне эрге-чагыргазының органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынга сонгуур болгаш сонгудар, а ол ышкаш референдумга кирижир эргелиг.

3. Суттан бодунуң харысалгазын үгаан билир аргазы чок деп көрдүнген, а ол ышкаш судтуң шиитпиклин өзугаар хосталгазын казыттырган черлерде турар хамаатылар сонгуур болгаш сонгудар эргези чок.

4. Россия Федерациязының хамаатылары күрүне албанынга деп эргелиг кирип болур.

5. Россия Федерациязының хамаатылары шиитклге үндүрериге кирижир эргелиг.

33 чүүл

Россия Федерациязының хамаатылары күрүне органнарынче болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынче хуудa дилег киирер, а ол ышкаш тус-тус болгаш коллективтиг-даа дилеглерни киирер эргелиг.

34 чүүл

1. Кижи бүрүзү сайгарлыкчы ажылга болгаш хоойлубиле хоруттунмаан өске-даа экономиктиг ажыл-чорудулга кыдыры-биле бодунуң шыдаар аргаларын болгаш эт-хөөрөнгизин хостуг ажыглаар эргелиг.

2. Монополизацияже болгаш ак сеткилдиг эвес чаржалаарынче угланган экономиктиг ажыл-чорудулганы болдурбас.

35 чүүл

1. Хуу өнчүүлүг болур эргени хоойлу камгалаар.

2. Кижи бүрүзү эт-хөөрөнгини өнчү болдурар, оларны часкаан болгаш өске кижилер-биле кады эөлөөр, ажыглаар болгаш баш миннир эргелиг.

3. Кым-даа судтуң шиитпиринден аңгыда, бодунуң эт-хөөрөнгизин казыткан турун болбас. Чүгле баш удур болгаш ден үнелиг дедир эгидинникини кылыр болза эт-хөөрөнгини күрүне хереглелинге албаал-биле хавырган туруп болур.

4. Ызыгуур салгаар эрге магадылаллыг.

36 чүүл

1. Хамаатылар болгаш оларның каттыжышкыннары черни хуу өнчү болдурар эргелиг.

2. Бир эвес ол долгандыр бойдус чүүлдериниг каража таварыштырбас болгаш өске кижилериниң эргелерин болгаш хоойлу өзугаар сонгуургалдарын үревес болза, черге өнчү эөлери черни болгаш өске-даа бойдус курлавырларын хостуу-биле эөлөөр, ажыглаар болгаш баш миннир.

3. Черни ажыглаарының өөгелдерини болгаш чүрүмүн федералдыг хоойлуга үндезилээн тодарадыр.

37 чүүл

1. Кижиниң ажылдаарын хостут. Кижи бүрүзү күш-ажыл талазы-биле болуунун шыдаар аргаларын хостуг ажыглаар, ажыл-чорудулганың хевирин болгаш профессиялы шилип алыр эргелиг.

2. Албадалдыг ажыл хоруглуг.

3. Кижи бүрүзү айыл чок чоруктуң болгаш арыг-шевер чоруктуң негелделеринге дүүжүп турар байдалдарда ажылдаар болгаш кандыг-даа кызыгдаашкын чокка болгаш ажыл төлевириниң федералдыг хоойлуда доктаатынган эң эвээш хемчээлинден эвээш эвес кылдыр кылган ажылы дээш акшабиле шанаадып-мактадыр эргелиг, а ол ышкаш ажыл чок апаар чоруктан камгалаттырар эргелиг.

4. Маргыдааларны шиитпирээринин федералдыг хоойлуда доктаатынган аргаларын, ажыл соксадыр эрге-биле кады ажыглавышаан, хууда болгаш коллективтиг-даа күш-ажылчы маргылдааларны кылыр эргени хүлээп көөр.

5. Кижи бүрүзү дыштанар эргелиг. Күш-ажыл керээнин өзугаар ажылдан турар кижиге федералдыг хоойлуда доктаатынган ажыл шагының хемчээлин, хостут болгаш байырлал хүннерин, чыл санында төлевирлиг шөлөөни алырын магадылаар.

38 чүүл

1. Ие-чаш болгаш өг-бүле күрүненин камгалалында турар.

2. Уруглар дугайында сагыыр салыры, оларны кижизидери — ада-иелериниң дорт эргежүдүүлгези болур.

3. 18 хар четкен, күш-ажыл кылып шыдаар уруглар ажыл кылып шыдавас ада-иезиниң дугайында сагыыр салыр ужурлуг.

39 чүүл

1. Кижи бүрүзүнге назы талазы-биле зарып-аржаан, инвалид апарган, азырадыкчызын оскунган таварылгада, уругларын кижизидери-биле болгаш хоойлуда айыткан өске-даа таварылгаларда, социал камгалал-биле магадылаттынар.

2. Күрүне пенсияларын болгаш социал акша дузаламчыларын хоойлу-биле доктаадыр.

3. Эки тура езузунун социал камгаладылгазын, социал хандырылганын болгаш бүүнныг ачы-дузанын немелде арга-хевирлерин тургузарын деткиир.

40 чүүл

1. Кижи бүрүзү чүүлтаага черин алыр эргелиг. Кымныңдаа чүүлтаага оран-савазын кара туразында хавырган туруп болбас.

2. Күрүне эрге-чагыргазының органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары чүүлтаага тудуун деткиир, кижиниң чүүлтаага черин алыр эргезин хандырарынга таварымчалыг байдалдарны тургузар.

3. Эвээш эт-хөөрөнгилиглерге, чүүлтаага черин хереглеп турар, хоойлуда айытынган өске-даа хамаатыларга ону халаска азы хоойлуда айыткан норма-чижектерин өзугаар күрүне, муниципалитет болгаш өске-даа чүүлтаага фондуларындан улуг эвес төлевирбиле бөөр.

41 чүүл

1. Кижи бүрүзү калыкшылын камгаладыр болгаш медицина дузаламчызын алыр эргелиг. Хамаатыларга медицина дузаламчызын калык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет албан черлериниг чогуур бюджеттин, камгаладылга үндүүрлериниң, өске-даа акша киривдерениң күселиг-биле халаска тыпсыр.

2. Россия Федерациязына чоннуң калыкшылын камгаарының болгаш быжыглаарының программазын акшаландыр, калык камгалалының күрүне, муниципалитет, хуу системаларын калбартып сайзырадырының талазы-биле хемчегерин алыр, кижиниң калыын камгалаарынга, күшкультураны болгаш спорттуу, экологтуг болгаш санитария-эпидемиологтуг айыыл чок чоруку хөгжүдериниг идилиг ажыл-чорудулгаларны деткиир.

3. Кижилериниг амы-тынынга болгаш калыкшылына кыжаныглыг фактыларны болгаш байдалдарны албан-дужаалдыг кижилер чажырар болза, федералдыг хоойлу өзугаар харысалгага онаажыр.

42 чүүл

Кижи бүрүзү долгандыр турар таарымчалыг бойдус чүүлдериг болурунга, ооң байдалының дугайында шын медээлерни алырынга болгаш экологтуг эрге үреэнинден ооң калыкшылының болгаш эт-хөөрөнгизниң таварышкан каражаларны теледи-ринге эргелиг.

43 чүүл

1. Кижи бүрүзү өөренир эргелиг.

2. Күрүне азы муниципалитет өөредилге албан черлериниг болгаш бүдүүрүлелиг-биле школа назы четпээннерге, кол нинти болгаш ортумак профессия өөредилге черлериниг бүгү-нинтиг ажык болгаш халас өөредилгени магадылаар.

3. Кижи бүрүзү конкурска үндезилээш, күрүненин азы муниципалитеттиг өөредилге албан черлериниг болгаш бүдүүрүлелериниг дээди эртем-билигни халаска алыр эргелиг.

4. Кол нинти өөредилге албан болур. Ада-иелер болгаш оларны солун турар кижилер уруглариың нинти билиг чедип алырынга дузалап хандыраар.

5. Россия Федерациязы күрүненин федералдыг өөредилге стандарттарын доктаадып, өөредилгениң болгаш бот-өөредилгениң янзы-бүрү хевирлерин үүлдүг деп деткип турар.

44 чүүл

1. Кижи бүрүзүнге литературлуг, ураан-чечен, эртем болгаш чогаадылганың өске-даа хевирлериниг, башкылаашкынын хостут чоруу магадылаттынар. Угаан-бодал өнчүзү хоойлу өзугаар камгалаттынар.

2. Кижи бүрүзү культура амыдыралынга киржир болгаш культура албан черлерин ажыглаар, культураның үнелиг чүүлдериниге деп хамаарылгалыг болур эргелиг.

3. Кижи бүрүзү төөгүнүң болгаш культураның салгал дамчыш келген үнелиг чүүлдерин кадагалап арттырарынче сагыш салыр, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар, оларга хумагалыг болур хүлээлгелиг.

45 чүүл

1. Россия Федерациязына кижиниг болгаш хамаатының эргелериниг база хостут чоруунуң күрүне камгалалы магадылаттынар.

2. Кижи бүрүзү бодунуң эргелерин болгаш хостут чоруун хоойлу-биле хоруттунмаан бүгү-ле аргалар-биле камгалаар эргелиг.

46 чүүл

1. Кижи бүрүзүнге ооң эргелериниг болгаш хосталгаларының суд камгалалы магадылаттынар.

2. Күрүне эрге-чагыргазының органнарының, тус чер бот-башкарылгазының, хей-нинти каттыжышкынарының органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниг шиитпирлериниге болгаш хөделишкиннериниге (чүүү-даа кылбаанына) хамааршыр хомудалды сунче киривп болур.

3. Кижи бүрүзү Россия Федерациязының делегей керээлериниге дүүштүр кижиниг эргелериниг болгаш хосталгаларының шупту талазыбиле чүүтаар аразының органнарынче, бир эвес эрге-хоойлу камгалалының чүүт иштиге ажыглаттының болур аргалары шупту ажыглаттынган болза, дилег киирип болур эргелиг.

47 чүүл

1. Шиитклге кеөру хоойлу өзугаар оларга хамааршыттынган од судка болгаш судьяга бодунуң дерээн көрдүрер эргелиг кымаан-даа каматтынмас.

2. Кем-херек үүлгеткен деп бурууддатырган кижи федералдыг хоойлу-биле көрдүнген таварылгаларда ооң хөрөөн дангыраатыг төлөөлер киржилгелиг судка көрдүрер эргелиг.

48 чүүл

1. Кижи бүрүзүнге эки шынаалыг юридиктиг дуза алыр эрге магадылаттынар. Хоойлу өзугаар көрдүнген таварылгаларда юридиктиг дуза халас чедиртиир.

2. Туттурган, хоругдаттырган кем-херек үүлгеткениниге бурууддатырган кижи бүрүзү туттурган, хоругдаттырган азы бурууддаыр бижик алган үеден эгелеп адвокат (камгалакчы) дузазын ажыглаар эргелиг.

49 чүүл

1. Кем-херек үүлгеткен деп бурууддатырган кижи бүрүзү федералдыг хоойлу-биле көрдүнген чүрүм өзугаар ооң бурууну бадыткаттынмаан болгаш судтуң хоойлу өзугаар күштүг болган шиитпири-биле доктааттынмаан шаанда буруу чок деп саналтырар.

2. Бурууддатырын турар кижиниг бодунуң буруу чок чоруун бадыткаары албан эвес.

3. Кижиниг бурууллуунга хамаарыштыр чайлаттынмас дадаалзаашкыннар бурууддатырын турар кижиге ажыктыг кылдыр тайылбырлаттынар.

50 чүүл

1. Чаңгыс ол-ла кем-херек үүлгеткениг дээш кымныдаа катап шиитпин болбас.

2. Суд шиидилгезин чоруун турар үеде федералдыг хоойлуну хажыдын турган алган балыткал-барымдааларны ажыглап болбас.

3. Кем-херек үүлгеткени дээш шиитпирген кижи бүрүзү федералдыг хоойлу-биле доктаатынган чүрүм өзугаар устунде турар суд черинге хереэн эде көрдүрер, ооң-биле кады өөрөөн көргүзериниг азы хеемчеги чиигеттиниг болза, чаа хоойлу ажыглаттынар.

55 чүүл

1. Россия Федерациязының Конституциязында кол эргелери болгаш хосталгаларны саная казны кижиниг база хамаатының өске-даа бүгүлениг хүлээп алганы эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп көөрбейн турары азы оларның ужур-утказын кудуладып турары кылдыр тайылбырлаттынмас ужурлуг.

2. Россия Федерациязына кижиниг болгаш хамаатының эргелериниг база хосталгаларын хүлээп алганы, Россия Федерациязының хамаатызы ону шилилгеп хамааты шерег албаны-биле солуп болур эргелиг.

60 чүүл

1. Россия Федерациязының хамаатызы бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин 18 харлыыдан эгелеп долу хемчээлге бодуу баш миннип боттандырып болур.

61 чүүл

1. Россия Федерациязының хамаатызын Россия Федерациязының девискээриниг дашкаар шөлүп азы өске күрүнеге дужаан берип болбас.

62 чүүл.

1. Россия Федерациязының хамаатызы федералдыг хоойлуга азы Россия Федерациязының делегей керээзиниге дүүштүр даштыкы күрүненин хамаатызы (ийи даклыр хамааты) боор болур.

2. Россия Федерациязының хамаатызының даштыкы күрүненин хамаатызы болганы ооң эргелериниг болгаш хосталгаларының ужур-утказын кудулаттас база Россияның хамаатызы болганда, бир эвес федералдыг хоойлу-биле азы Россия Федерациязының делегей керээзи-биле өске чүүл көрдүмээн болза, хүлээлгелериг хоставас.

3. Даштыкы хамаатылар болган кайы-даа чүүтүң хамаатызы эвес кижилер Россия Федерациязынга эргелериг болур болгаш, федералдыг хоойлу-биле азы Россия Федерациязының делегей керээзи-биле доктаатынган өске таварылгалардан аңгыда, Россия Федерациязының хамаатылары-биле деп хүлээлгелериг болур.

63 чүүл

1. Россия Федерациязы даштыкы хамаатыларга болган кайы-даа чүүтүң хамаатызы эвес кижилерге делегей эргелериниг хүлээп көрдүнген нормаларынга дүүштүр политиктиг хоргаалалды бөөр.

2. Россия Федерациязынга политиктиг үзел-бодалдары дээш өстеп-сүрүүшкүнге таварышканнарны, ооң-биле кады Россия Федерациязында кем-херек үүлгеткенникни эвес деп санаткан хеделишкиннер (азы чүүү-даа кылбааны-биле) дээш кижилерни өске күрүнеге дужаан бөөри болдунмас. Кем-херек үүлгеткен деп бурууддатырып турар кижилерни, ооң-биле кады шиитпиргеннерни, кеземче дерээн өске күрүнелерге эрттирери-биле дужаан бөөри федералдыг хоойлуга азы Россия Федерациязының делегей керээзиниге үндезилеттинин боттандырыпар.

64 чүүл

Бо эвениг чүүлдери Россия Федерациязынга кижиниг эргехоойлу эрге-байдалының үндезини болур болгаш оларны чүгле бо Конституция-биле доктаатынган чүрүм-биле, ооң өскүүр кажаар-даа эвес, өскертип болур.

(Уланчыны 3-ну арында).

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

III эге. Федеративтиг тургузуг

65 чүүл

1. Россия Федерациязының составында: Адыгея Республика (Адыгея), Алтай Республика, Башкортостан Республика, Бурятия Республика, Дагестан Республика, Ингуш Республика, Кабардин-Балкар Республика, Калмыкия-Хальмг Танч Республика, Карачай-Черкес Республика, Карелия Республика, Коми Республика, Марий Эл Республика, Мордовия Республика, Саха Республика (Якутия), Соңгу Осетия Республика, Татарстан Республика (Татарстан), Тыва Республика, Удмурт Республика, Хакасия Республика, Чечен Республика, Чуваш Республика — Чаваш Республики:

Алтай край, Краснодар край, Красноярск край, Приморье край, Ставрополь край, Хабаровск край;

Амур область, Архангельск область, Астрахань область, Белгород область, Брянск область, Владимир область, Волгоград область, Вологда область, Воронеж область, Иваново область, Иркутск область, Калининград область, Калуга область, Камчатка область, Кемерово область, Киров область, Кострома область, Курган область, Курск область, Ленинград область, Липецк область, Магадан область, Москва область, Мурманск область, Нижгород область, Новгород область, Новосибирск область, Омск область, Оренбург область, Орел область, Пенза область, Пермь область, Псков область, Ростов область, Рязань область, Самара область, Саратов область, Сахалин область, Свердловск область, Смоленск область, Тамбов область, Тверь область, Томск область, Тула область, Тюмень область, Ульяновск область, Челябинск область, Чита область, Ярославль область;

федерация ужур-дузалыг хоорайлар — Москва, Санкт-Петербург;

Еврей автономнуг область;

Агинск Бурят автономнуг округ, Коми-Пермяк автономнуг округ, Коряк автономнуг округ, Ненец автономнуг округ, Таймыр (Долган-Ненец) автономнуг округ, Усть-Орда Бурят автономнуг округ, Ханты-Манси автономнуг округ, Чукотка автономнуг округ, Эвенк автономнуг округ, Ямал-Ненец автономнуг округ кирип турар.

2. Россия Федерациязынга хүлээп алырын болгаш ооң составынга чаа субъектини тургузарын федеративтиг конституция хоойлузу-биле доктааттынган чурум ёзугаар боттандырар.

66 чүүл

1. Республиканың эрге байдалы Россия Федерациязының болгаш республика Конституциязы-биле тодараттынар.

2. Крайның, областың, федерация ужур-дузалыг хоорайның, автономнуг областың, автономнуг округтуң эрге байдалы Россия Федерациязының Конституциязы болгаш край, область, федерация ужур-дузалыг хоорайның, автономнуг областың, автономнуг округтуң Россия Федерациязының чогуур субъектизинің хоойлужудулга (төлээлекчи) органының хүлээп алыры уставы-биле тодараттынар.

3. Автономнуг областың, автономнуг округтуң хоойлужудулга болгаш өскүсекчи органнарының дилээ-биле автономнуг областың, автономнуг округтуң дугайында федералдыг хоойлу хүлээп алдынган турул болур.

4. Крайның болгаш областың составында кирип турар автономнуг округтарның харылзаалары федералдыг хоойлу-биле автономнуг округтуң күүсекчи органнарының аразында кереэ-биле болгаш ол-ла ёзугаар областың, крайның күүсекчи эрге-чагырга органнарының аразында кереэ-биле башкартынган турул болур.

5. Россия Федерациязының субъектилериниң эрге байдалы федералдыг конституция хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектизинің бот-боттарының аразында дугуржулга ёзугаар өскертинген турул болур.

67 чүүл

1. Россия Федерациязының девискээринге ооң субъектилериниң девискээрлери, иштики суглары болгаш девискээр далайы, оларның кырында агаар делгеми хамааржыл кирип турар.

2. Россия Федерациязы бот-догуннаар эргелерлиг болуп турар болгаш федералдыг хоойлуда база делегей эргезинің норма-чижектеринде тодараттынып турар чурум ёзугаар диптер шельвинде болгаш Россия Федерациязының экономиктиг түскай зоназында юрисдикцияны боттандырып турар.

3. Россия Федерациязының субъектилериниң аразында кызыгаарлар оларның бот-боттарының аразында дугуржулга-биле өскертиген турул болур.

68 чүүл

1. Россия Федерациязының бүгү девискээринге күрүне дылы орус дыл болур.

2. Боттарының күрүне дылдарын республикалар доктаадып алыр эргелиг. Республикаларның күрүне эрге-чагырга органнарынга, түс черниң бот-башкарылга органнарынга, күрүне албан черлеринге Россия Федерациязының күрүне дылы-биле чергелештир оларны ажыглаар.

3. Россия Федерациязы төрээн дылды хевээр арттырар, ону өөренирінге болгаш хөгжүдерінге байдалдарны тургузар эргени ооң бүгү улустарынга магадылап турар.

69 чүүл

1. Делегей эргезинің бүгүнитиниң хүлээп көргени принциптерінге болгаш нормачижектерінге база Россия Федерациязының делегей кереэлерінге дүүштүр Россия Федерациязы эвээш санныг үндезин улустарның эргелерін магадылап турар.

70 чүүл.

1. Россия Федерациязының Күрүне тугун, Сүлдезин болгаш Гимнизин, оларның толарадып бижиирін база албан езузу-биле ажыглаарының чурумун федералдыг конституция хоойлузун ёзугаар доктаадыр.

2. Россия Федерациязының найысылалы Москва хоорай болур. Найысылалдың эрге байдалын федералдыг хоойлу доктаадыр.

71 чүүл

Россия Федерациязының эрге-башкарылгазынга хамааржыр түүлдер болза:

а) Россия Федерациязының Конституциязын база федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры болгаш өскертири оларның сагылгазын контрольдаары;

б) Россия Федерациязының федералдыг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижиниң эргелерін болгаш хосталгаларын таарыштырары база камгалаары; Россия Федерациязынга хамааты болуру: эвээш санныг аймак-сөөк кижилериң эргелерін башкарары болгаш камгалаары;

г) хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырга-зының федералдыг органнарының системазын, оларны организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктаадып тургузары; күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарын тургузары;

д) Федерацияның күрүне өнчүзү болгаш ону эргелеп башкарары;

е) федералдыг политиканың үндезиннерін доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязының күрүне, экономиктиг, экологтуг, социал, культура болгаш национал хөгжүлдезинін федералдыг программалары;

ж) чангыс аай рыноктуң эрге-хоойлулуг үндезиннерін тургузары; сан-хөө, валюта, төлөө, каайлы таарыштырылгазы, акша эмиссиязы, өөртек политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны кириштирбишаан, федерацияның экономиктиг албан черлери;

э) федерация бюджеди; федералдыг үндүүглер болгаш чыылдалар; девискээр хөгжүлдезинің федерация фондулары;

и) федерацияның энергетиктиг системазы, ядролуг энергетика, үүрмектелір материалдар; федерация транспорту, арыгыкыла оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязының даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары, Россия Федерациязының делегей кереэлери: дайын болгаш тайбың айтырыглары;

л) Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук: камгалал будүүлгези: чепсекти, өкчепсек курлавырларын, шериг техниказын болгаш өске-даа шериг эт-хөрекизин салып алырының базы садарының чурумун тодарадыры; хоранныг будүмелдерни, наркотиктиг түүлдерни бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чуруму;

н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, далай девискээринің, агаар делгеминің, экономиктиг түскай зоназының болгаш диптер аразының шельвинің эрге байдалын тодарадыры база камгалаары;

о) суд тургузуу: прокуратура; кеземче, кеземче-чорудулга болгаш кеземче-күүсекчи хоойлужудулга; негелде, негелде-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоойлужудулгазы; угаан-бодал сайзырал өнчүзүн таарыштырып башкарары;

п) федералдыг дугуржулга эрге-хоойлузу;

р) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш үеин саналары; геодезия болгаш картография; географтыг объектилериң аттары; албан езузунуң статистиказы болгаш бухгалтерия учеду;

с) Россия Федерациязының Күрүне шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары;

т) федералдыг күрүне албаны.

72 чүүл

1. Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң катышкан эргелеп-башкарылгазынга хамааржыр түүлдер болза:

а) республикалар конституцияларының болгаш хоойлуларының, крайларының, областарының, федералдыг ужурдузалыг хоорайларының, автономнуг округтарның хоойлуларының болгаш нормативтиг эрге-хоойлулуг өске-даа актыларының Россия Федерациязының Конституциязынга база федералдыг хоойлуларынга дүүштүрүлгезин хандырары;

б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерін база хосталгаларын камгалаары; хоойлу-дүрүм, корум-чурум сагылгазын, иниитилелдин айыыл чок чоруун хандырары; кызыгаар зоналарының чуруму;

в) черни, чер иштиниң байлаан, сугну болгаш бойдустуң өске-даа курлавырларын ээлеп эдилээрінін, ажыглаарының болгаш баш билип башкарарының айтырыглары;

г) күрүне өнчүзүн аңгылаары;

д) бойдусту ажыглаары; долгандыр турар хүрээлелди камгалаары болгаш экологияның айыыл чок чоруун хандырары; бойдустуң тускай камгалалдыг девискээлери; төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаары;

е) кижизидлгенин, өөредилгенин, эртемнин, культураның, күш-культураның болгаш спорттуң иниити айтырыглары;

ж) кадык камгалалының айтырыгларын таарыштырып шиитпирлээри; өг-бүлени, ие-чашты, ада болурун болгаш чаш назынны камгалаары; социал хандырылганы кириштирбишаан, социал камгалал;

з) айыыл-халаптар, чайгаар болур халаптар, эпидемиялар-биле демисел талазы-биле хемчеглерни боттандырары, оларның уржуктарын чайладыры;

и) Россия Федерациязынга үндүүг онаарының болгаш чыыллаларның иниити принциптерін доктаадып тургузары;

к) административтиг, административ-чорудулга, күш-ажыл, өг-бүле, чуртталга, чер, суг, арга-арыг хоойлужудулгазы, чер иштиниң байлактарының дугайында, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар дугайында хоойлужудулга;

л) суд болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның кадрлары; адвокатура, нотариат;

м) эвээш санныг этниктиг иниитижилгелериң амыдыралының чаңчыл болган овур-хевирин болгаш үндезин чурттакчыларын камгалаары;

н) күрүне эрге-чагырга болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының системазын организастаарының иниити принциптерін доктаадыры;

о) Россия Федерациязының субъектилериниң делегей болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын таарыштырары, Россия Федерациязының делегей кереэлерін күүседири.

2. Бо түүлдүң дүрүмнери республикаларга, крайларга, областарга, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларга, автономнуг округтарга деп чергези-биле хамааржыр.

73 чүүл

Россия Федерациязының эргелеп-башкарар түүлдериндеп болгаш Россия Федерациязының база Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп-башкарар түүлдериниң талазы-биле Россия Федерациязының эргелеп-башкарар түүлдериндеп дашкаар Россия Федерациязының субъектилери күрүне эрге-чагыргазын долузу-биле ап турар.

74 чүүл

1. Россия Федерациязының девискээринге каайлы кызыгаардарын, үндүүгүн, акша чыыллаларын болгаш бараанарын, ачы-дузаның болгаш сан-хөө аймаанын хостуг шимчэшкининге кандыг-бир шаптыктаашкынарны боллурбас.

2. Бир эвес ол түүл кижилериң айыыл чок чоруун, амыдыралын болгаш калыкшылын хандырарына, бойдусту болгаш культураның үнелиг түүлдерін камгалаарына эргежок чүүгүл херек болза, бараанарының болгаш ачы-дузаның шимчэшкининің кызыгаарлаашкынын федералдыг хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар кылыр.

75 чүүл

1. Россия Федерациязынга акша единицазы рубль болур. Акша парлап үндүрерін чүгле Россия Федерациязының Төп банкызы боттандырып чорудар. Россия Федерациязынга өске акшаларны тургузары болгаш парлап үндүрери хоолугур.

2. Рубльдің быжыг болуун камгалаары болгаш хандырары — күрүне эрге-чагыргаларының өске-даа органнарындан хамаарылга чокка боттандырып чорудуп турары Россия Федерациязының Төп банкызының кол хүлээлгези.

3. Россия Федерациязында федералдыг бюджетче кирип ап турары үндүүглер системазы болгаш үндүүглерін болгаш акша чыыллазын онаарының принциптерін федералдыг хоойлу доктаадыр.

4. Күрүне чээлилерін федералдыг хоойлуның тодаратканын ёзугаар доктаадып үндүрер болгаш эки туранын ёзузу-биле сайгарар.

76 чүүл

1. Россия Федерациязының эргелеп-башкарылгазының айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының бүгү девискээринге дорт күштүг болур федералдыг конституция хоойлуларын болгаш федералдыг хоойлуларны хүлээп алыр.

2. Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп-башкарылгазының талазы-биле федералдыг хоойлуларны болгаш оларны ёзугаар хүлээп алган хоойлуларны болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын үндүрер.

3. Федералдыг хоойлуар федералдыг конституция хоойлуларынга удурланышкак болбас ужурлуг.

4. Россия Федерациязының эргелеп-башкарылгазындан, девискээрлериндеп, Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп-башкарар түүлдериндеп дашкаар республикалар, крайлар, областар, федералдыг ужур-дузалыг хоорайлар, автономнуг округ болгаш автономнуг округтар хоойлуларын болгаш нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларын хүлээп алырын киирбишаан, боттарының хууда эрге-хоойлу таарыштырылгазын боттандырар.

5. Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлулары болгаш өске-даа нормативтиг актылары бо бирги болгаш ийнги түүлдерде кезектерге дүүштүр хүлээп алдынган федералдыг хоойлуларга удур боор шыдавас. Россия Федерациязында үндүрген кайы-бир акт федералдыг хоойлу-биле удурланышкак апаар таварылгала федералдыг хоойлу онуу шиитпирлээр.

6. Федералдыг хоойлу-биле Россия Федерациязының субъектизинің бо түүлдүң дөртку кезээн ёзугаар нормативтиг эрге-хоойлу актызының аразында удурланышкак түүл болу берген таварылгада Россия Федерациязының субъектизинің нормативтиг эрге-хоойлу актызы ону шиитпирлээр.

77 чүүл

1. Республикаларның, крайларның, областарның, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларның, автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагырга органнарының системазын Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннерібиле болгаш федералдыг хоойлузу-биле доктааттынган күрүне эрге-чагыргазының төлээлелгелиг болгаш күүсекчи органнарын организастаарының иниити принциптерін Россия Федерациязының субъектилери бот-хууда тургузар апаар.

2. Россия Федерациязының эргелеп-башкарылгазында болгаш Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп-башкарылгазының талазы-биле Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң талазы-биле күүсекчи органнарның федералдыг эрге-чагыргалары болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагыргалары Россия Федерациязынга күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системазын тургузар.

78 чүүл

1. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары боттарының бүрүн эргелерін боттандырары-биле боттарының девискээр органнарын тургузуп ап болур болгаш чогуур албан-дужаалдыг кижилерни томуйлап болур.

2. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле дугуржулга ёзугаар бир эвес ол Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга удурланышкак эвес болза, боттарының бүрүн эргелериниң чамдызын оларга боттандырары-биле дамчыдып берип болурлар.

3. Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары күүсекчи эрге-чагырганың федерация органнары-биле дугурушканын ёзугаар боттарының бүрүн эргелериниң чамдызын оларга боттандырары-биле дамчыдып берип болур.

4. Россия Федерациязының Президентизи база Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының бүгү девискээринге күрүненин федералдыг эрге-чагыргазының бүрүн эргелерін боттандырарын Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр хандырар.

79 чүүл

Россия Федерациязы, бир эвес ол чорук кижиниң болгаш хамаатының эргелерін кызыгаарлаарынга чедире бербес база Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннеринге чөрүшпейн турар болза, күрүнелер аразының каттыжышкынарынга киржип база оларга делегей кереэлеринге дүүштүр болдунуң бүрүн эргелериниң чамдызын дамчыдып берип болур.

IV эге. Россия Федерациязының Президентизи

80 чүүл

1. Россия Федерациязының Президентизи күрүненің баштыны болур.

2. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Конституциязының, кижиниң болгаш хамаатының эргелерінің база хосталгаларының магадылакчызы болур. Россия Федерациязының Конституциязының доктаадып тургусканы чурум ёзугаар ол Россия Федерациязының бот-догуннаашкының, хамаарышпас чорчуун база бүдүн-бүрүн күрүне болурун камгалаар талазы-биле хемчеглерні алыр, күрүненің эрге-чагырга органнарының түүлдештирип дугуруштуган ажылдарын болгаш казы хөделишкиннерін хандырар.

3. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга дүүштүр күрүненің иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкынарын тодарадыр.

4. Россия Федерациязының Президентизи күрүне баштыны эрге-хүлээлгези-биле чурт иштинге болгаш делегей харылзааларынга Россия Федерациязын төлээлээр.

81 чүүл

1. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының хамаатылары бүгүниити деп болгаш дорт сонгулда эргезиниң үндезининге чажыт бадылаашкын-биле дөрт чыл хуусаага сонгуур.

2. Россия Федерациязының Президентизи кылдыр Россия Федерациязының 35 хардан аныяк эвес назылыг, Россия Федерациязында 10 чылдан эвээш эвес үеде доктаамал чурттап турар хамаатызы сонгуткан туруп болур.

3. Чаңгыс ол-ла кижи Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалын улаштыр ийи хуусаадан хөй удаа ээлеп болбас.

4. Россия Федерациязының Президентизиниң сонгулдаларының чурумун федерация хоойлузу-биле тодарадыр.

82 чүүл

1. Россия Федерациязының Президентизи албан-дужаалынга кирип тура чонга дараазында даңгыракты бээр:

«Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелерін боттандырып тура, кижиниң болгаш хамаатының эргелерін болгаш хосталгаларын хүндүлээримни база камгалаарымны. Россия Федерациязының Конституциязын сагыырымны болгаш камгалап кадагалаарымны, күрүненің бот-догуннаашкынын база хамаарышпас чорчуун, айыыл чок чорчуун болгаш бүдүн-бүрүн болурун камгалаарымны, чонга шынчы баран болурумну даңгыраглап тур мен».

2. Даңгыракты байырлыг байдалга Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери, Күрүне Думазының депуттаары база Конституция судунуң судьялары киржип турда бээр.

83 чүүл

Россия Федерациязының Президентизи:

а) Күрүне Думазының чөпшээрешкени-биле Россия Федерациязының Чазааның Даргазын томуйлаар;

б) Россия Федерациязының Чазааның хуралдарынга даргалаар эргелиг;

в) Россия Федерациязының Чазаан халаар дугайында шиитпирин хүлээп алыр;

г) Күрүне Думазынга Россия Федерациязының Төп банкызының даргазының албан-дужаалынга томуйлаарынга кандидатураны саналдап киирер; Күрүне Думазынга Россия Федерациязының Төп банкызының даргазын албан-дужаалындан халаар дугайында айтырыгны тургузар;

д) Россия Федерациязының Чазааның Даргазының саналдааны-биле Россия Федерациязының Чазааның Даргазының оралакчыларының албан-дужаалынга, федералдыг министрлерін томуйлаар болгаш ол албан-дужаалдардан хосталар;

е) Федерация Чөвүлелинге Россия Федерациязының Конституция судунуң, Россия Федерациязының Дээди судунуң, Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң судьяларының албан-дужаалдарынга кандидатураларны, а ол ышкаш Россия Федерациязының чиңгине прокурорунуң кандидатуразын саналдап киирер; Федерация Чөвүлелинге Россия Федерациязының чиңгине прокурорун албан-дужаалындан хосталарының дугайында саналды киирер; федералдыг өске судларның судьяларын томуйлаар;

ж) Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлелин тургузар болгаш удуртуп баштаар, ооң эргелерін хоойлу байдалын федералдыг хоойлу-биле тодаргайлаар;

э) Россия Федерациязының шериг доктриназын бадылаар.

и) Россия Федерациязының Президентизиниң чагырга-зын тургузар;

к) Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээлекчилерін томуйлаар болгаш хостаар.

л) Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң дээди командылалын томуйлаар болгаш хостаар;

м) Федерация Хуралының чогуур комитеттери азы комиссиялары-биле сүмелешкениниң соонда Россия Федерациязының даштыкы чурттарда болгаш делегей организацияларында дипломаттыг төлээлекчилерін томуйлаар болгаш дедир кыйгыртыр.

84 чүүл

Россия Федерациязының Президентизи:

а) Россия Федерациязының Конституциязына болгаш федерация хоойлузунга дүүштүр Күрүне Думазынга сонгулдаларны чарлаар;

б) Россия Федерациязының Конституциязында көрдүнген таварылгаларда болгаш чурум езугаар Күрүне Думазын тарадыр;

в) федералдыг конституция хоойлузунда доктааткан чурум езугаар референдумну чарлаар;

г) Күрүне Думазынга хоойлулар төлевилелдерін киирер;

д) федералдыг хоойлуларга ат салыр болгаш чонга чедирер;

е) чуртта байдал дугайында, күрүненің иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкынарының дугайында чыл бүрүнүң угуулгазы-биле Федерация Хуралынга чүве чугаалаар.

85 чүүл

1. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнары биле Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарының аразында, а ол ышкаш Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарының бот-боттарының аразында тургустунуп келген чөрүлдээлерни шиитпирлээрде чөпшээрежилге чорудугларын ажыглап болур. Дугуруштунган шиитпир чедип алдынмаан таварылгада ол маргылдааны шиитпирлээрін чогуур судка сайгарып көөрү-биле дамчыдып берип болур.

2. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының актыларының күштүг болурун, ол актылар Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга, Россия Федерациязының делегей хүлээлгелеринге чөрүжүп азы кижиниң болгаш хамаатының эргелерін болгаш хосталгаларын хажыдып турар болза, ол айтырыгны чогуур суд шиитпирлегиже чедир түр соксадып болур.

86 чүүл

Россия Федерациязының Президентизи:

а) Россия Федерациязының даштыкы политиказының удуртулгазын боттандырар;

б) чуваалажыышкынарны чорудар болгаш Россия Федерациязының делегей кереэлеринге ат салыр;

в) радификация (күштүг болдурар) угуулга бижиктеринге ат салыр;

г) ооң чанында төлээлеткен дипломаттыг төлээлекчилерниң шынзыдылга болгаш дедир кыйгырткан угуулга бижиктерін хүлээп алыр.

87 чүүл

1. Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Дээди кол командылакчызы болур.

2. Россия Федерациязынга удур хаддаашкын болган азы халдаашкынның дорт айылы тургустунган таварылгада Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының девискээринге азы ооң чамдык черлерінге дайын байдалын киирер болгаш ол дугайын Федерация Чөвүлелинге болгаш Күрүне Думазынга доп-дораан дыңнадыр.

3. Дайын байдалының чуруму федералдыг конститусчу хоойлу-биле тодараттынар.

88 чүүл

Россия Федерациязының Президентизи Федералдыг Конституция хоойлузунда көрдүнген байдалдарда база чурум ёзугаар Россия Федерациязының девискээринге азы чамдык черлерге онза байдалды киирер болгаш Федерация Чөвүлелинге болгаш Күрүне Думазынга ол дугайында доп-дораан дыңнадыр.

89 чүүл

Россия Федерациязының Президентизи болза:

а) Россия Федерациязының хамаатызы болурунуң болгаш политиктиг хоргадал бээрінің айтырыгларын шиитпирлээр;

б) Россия Федерациязының күрүне шаңналдары-биле шаңнаар, Россия Федерациязының хүндүлүг аттарын, дээди шериг болгаш дээди түскай аттарны тыпсыр;

в) келдерелдерни боттандырар.

90 чүүл

1. Россия Федерациязының Президентизи Чарлыктарны хүлээп алыр болгаш айтыышкынарны үндүрер.

2. Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыктарын болгаш айтыышкынарын Россия Федерациязының бүгү девискээринге күүседири албан.

3. Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктары болгаш айтыышкынары Россия Федерациязының Конституциязына болгаш федералдыг хоойлуларга чөрүшкек болбас ужурлуг.

91 чүүл

Россия Федерациязының Президентизи дээп болбас эргелиг.

92 чүүл

1. Россия Федерациязының Президентизи даңгырак берген үезинден эгелеп бүрүн эргелерін күүседип кирер болгаш бо албан-дужаалга ооң хуусаазы төнгени-биле Россия Федерациязының чаа соңгуттурган Президентизи даңгырак хүлээп алган үеден эгелеп ол албан-хүлээлгени күүседирін соксадыр.

2. Россия Федерациязының Президентизи халашкан таварылгада, кадының байдалы-биле анаа хамаарышкан бүрүн эргелерін боттандырып шылавас апарганда азы ол албан-хүлээлгеден хостатканда бүрүн эргелерін күүседирін хуусаа бетинде соксадыр. Шак мындыг таварылгада бүрүн эргелерін күүседирін хуусаа бетинде соксаткан үеден эгелеп үш айдан орай эвес хуусаада Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдазын чоруткан турар ужурлуг.

3. Россия Федерациязының Президентизи болунуң албан-хүлээлгезін күүседир арга чок апарган бүгү таварылгаларда ол албан-хүлээлгелерни Россия Федерациязының Чазааның Даргазы тур күүседир. Россия Федерациязының Президентизиниң албан-хүлээлгезін күүседип турар кижи Күрүне Думазын тарадыр, референдум томуйлаар, Россия Федерациязының Конституциязының түүлдериниң эдилгелериниң болгаш эле көөрүнүн дугайында санал киирер эге чок.

93 чүүл

1. Күрүне Думазының көдүрүп үндүрүп келгени-биле күрүнеге өскерилгени азы өске-даа аар кем-херек үүлгеткен дээш Россия Федерациязының Дээди судунуң буруулуг кылдыр бадытказан түүнелиниге үндезилээш, база бруу онаарының доктаатпынган чурумун сагаан дугайында Россия Федерациязының Конституция судунуң түүнелиниге үндезилээш, Россия Федерациязының Президентизин албан-дужаалындан Федерация Чөвүлели ойталадын туруп болуп.

2. Буруулуг кылдыр бадыткаар дугайында Күрүне Думазының шиитпири болгаш албан-дужаалындан Президентизин ойталадыр дугайында Федерация Чөвүлелиниң шиитпири Күрүне Думазының депуттарының үштүн бир кезээндеп эвээш эвезинин инициативазы-биле палаталар бүрүзүнден-не иниити санның бадылаашкынарының үштүн ийизи турда база Күрүне Думазының тургусканы тускай комиссияның түүнели турда хүлээп алдынар.

3. Россия Федерациязының Президентизин албан-дужаалындан ойталадыр дугайында Федерация Чөвүлелиниң шиитпири Президентиге удур буруудадыышкынны Күрүне Думазы идип үүлүргеи сөөлүнде үш ай хуусаадан орайтатпайн хүлээп алдынган турар ужурлуг. Бир эвес бо үениң дургузунда Федерация Чөвүлелиниң шиитпири хүлээп алдынмайн баар болза Президентиге удур буруудадыышкынны хүлээп албаан деп санаар.

V эге. Федералдыг хурал

94 чүүл

Федералдыг хурал — Россия Федерациязының парламентизи — Россия Федерациязының төлээлелге болгаш хоойлужудулга органы болур.

95 чүүл

1. Федералдыг хурал ийи палаталан — Федерация Чөвүлелиниден болгаш Күрүне Думазындан тургустунар.

2. Федерация Чөвүлелинге Россия Федерациязының субъект бүрүзүнден ийи-ийи төлээ кирер: күрүне эрге-чагырганың төлээлелге болгаш күүсекчи органнарындан бир-бир төлээ.

3. Күрүне Думазы 450 депутаттан тургустунар.

96 чүүл

1. Күрүне Думазын дөрт чыл хуусаага сонгуур.

2. Федерация Чөвүлелин тургузарының чурумун болгаш Күрүне Думазының депутаттарын сонгуур чурумну федералдыг хоойлулар ёзугаар доктаадыр.

97 чүүл

1. 21 хар четкен болгаш сонгулдаларга киржир эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы Күрүне Думазының депутадынга сонгуттуруп болур.

2. Чаңгыс ол-ла кижи харыүтда Федерация Чөвүлелиниң хежигүнү болгаш Күрүне Думазының депутады бооп болбас. Күрүне Думазының депутады күрүне эрге-чагырганың өске төлээлелге органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының депутады бооп болбас.

3. Күрүне Думазының депутаттары доктаамал ажылдаар. Күрүне Думазының депутаттары күрүне албанынга турбас, башкылаар, эртем болгаш өске кандыг-бир чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан аңгыда шалың төлеп турар ажыл-чорудулга кылбас ужурлуг.

98 чүүл

1. Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери болгаш Күрүне Думазының депутаттары оларның бүрүн эргелериниң бүгү хуусаазының дургузунда дээп болбас эргелиглер. Кем-херек болган черге туттурган таварылгалардан аңгыда, олар түүп хорудаттырган, үжелчиниишкинге таварыштырган, а ол ышкаш өске кижилериң айыыл чок чоруун хандырарыбиле федералдыг хоойлуда ол көрдүнген таварылгалардан аңгыла, болун хынан көрдүрген турун болбас.

2. Дээп болбазын камгыр хуусаада айтырыны Федералдыг Хуралың чогуур палатазы-биле Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң кириин келген негелдезин ёзугаар шиитпирлээр.

99 чүүл

1. Федералдыг Хурал доктаамал ажылдаар орган болур.

2. Күрүне Думазы сонгуттурган соонда үженги хүүле бирги хуралынга чыглыр. Россия Федерациязының Президентизи Күрүне Думазының хуралын ол хуусаадан эрте чыыллырын болур.

3. Күрүне Думазының бирги хуралын назы-хар талазы-биле эң улуг депутат ажылдар.

4. Чаа чыыштың Күрүне Думазының ажылы эгелээн үеден эгелээш мурнундагы чыыштың Күрүне Думазының бүрүн эргелери соксаар.

100 чүүл

1. Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне Думазы аңгы хуралдаар.

2. Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне Думазының хуралдары ажык болур. Палата ажылының чурумунда көрдүнген таварылгаларда хаалгыг хуралды ол эрттирер эргелиг.

3. Россия Федерациязының Президентизиниң угуулгалары, Россия Федерациязының Конституция судунуң угуулгалары, даштыкы күрүнелер удуртукчуларының чугаалары дыңнаары-биле палаталар кады чыглып болур.

101 чүүл

1. Федерация Чөвүлели болунун составындан Федерация Чөвүлелиниң Даргазын болгаш ооң оралакчыларын сонгуур. Күрүне Думазы болунун составындан Күрүне Думазының Даргазын болгаш ооң оралакчыларын сонгуур.

2. Федерация Чөвүлелиниң Даргазы болгаш ооң оралакчылары, Күрүне Думазының Даргазы болгаш ооң оралакчылары хуралдарны эрттирер база палатаның иштики корум-чурумун башкарар.

3. Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне Думазы комиссиялары тургузар, болунун башкарылгазының айтырыгларының талазы-биле парламент дыңнаашкыннарын чорудар.

4. Палаталар бүрүзү болунун ажылының доктаатканчурумун хүлээп алыр болгаш болунун ажыл-чорудулгазының иштики корум-чурумунун айтырыгларын шиитпирлээр.

5. Федерация бюджединиң күүселдези дээш контрольду боттандырары-биле Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне Думазы Саналга палатазын тургузар, ооң ажыл-чорудулгазының составын болгаш чурумун федералдыг хоойлу ёзугаар тодарадыр.

(Уланчыгы дараазында — мерге үнер).

ИЕНИҢ БОДАЛЫН БИЛДИВИС, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Бо чылдың ноябрь 2-де үнген 207 (15181) дугаарлыг «Шында» күш-ажылдың хоочуну, хөй уругларның нези, пенсионер Довуу Санчыевна Монгуштүү «Буруузу чүдел, камгалалы кайдал?» деп эгелиг материалы парлаттынганын номчукчулар билир боор. Ында не кижи сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларын бижип, бодунуң билбейн турары чүүлдеринге харыы алырын күзеп чоруур. Ол ышкаш, Иштики херектер яамызының чамдык ажылдакчыларының талазындан билдинмес, хораданчыг, хомуданчыг аажылалдар туруп кээр-дир дээрзин автор бижип турар. Номчукчулар ол материалды номчаш, Иштики херектер яамызының ажылдакчыларының ажылынга шын эвес үнелелди база берип болур болгай. Ынчангаш авторнуң бижээн чагаазында айыттынган чүүлдериң талазы-биле чугааны кылыры-биле ол чагаада айыттынган шагдаа ажылдакчыларын редакцияже чалаан бис. Олар — Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының эң чугула херектер талазы-биле улуг истекчизи Виктор Сергеевич Антипов, Тыва Республиканың Айыл чок чоруунуң яамызының улуг төлөөлекчизи Михаил Юрьевич Евдокимов олар-дыр.

— Материал тыва солунга парлаттынган болгай, ону кажан, канчаар билип алдыңар, ол дугайында баштайгы бодалдарыңар кандыг болду?

Виктор Антипов: «Шын» солун ол хүн үнүп келирге-ле, кат-нем (тыва кижи болгай) меңээ дораан тайылбырлап чугаалап берген чүве. Материалда кирген чүүлдер мээң сагыш-сеткилимге таарышпаандза болза, не дээрге не-ле болгай. Ол иенин бодалдарын, дүвүрээшкиннерин, шынап-ла, билип, ооң хөлзээшкиннерин денге үлештам. Иениң дүвүрелдери чөптүг-дүр. Төрүп, кижизидип, өстүрүп алган ажы-төлүүнүң амыдырал-чуртталгазы дээш не кижи сагыш човаа чоруурун чугаажок. Ынчангаш иениң дүвүрели, ооң салып турар айтырыглары чөптүг деп билдивис.

Ынчаарга ам иениң салып турары чамдык айтырыгларына харыудан берип көрүңер. Мындыг айтырыгны ол не салып турар-дыр:

— Оглумну шагдаа ажылдакчылары октябрь 18-те кандыг-даа чылдагаан чок черге тудуп бажыннаан. А ону май, август айларда база буруу чок черге тудуп бажыннаш, буруудадыр чүве тыпкан, хостаар ужурга таварыштылар...

— Хүндүлүг ие, Довуу Санчыевна, силерниң оглуңар Дидим-оол Донгактың шагдаа ажылдакчылары кандыг-даа чылдагаан чок черге тудуп бажыннаан деп буруудадыышкынынга каттыжып черле шыдавас бис, бодап-даа көрүнер даан: анаа-ла чораан кижини шагдаа ажылдакчылары канчап тудуп бажыннай бээр чүвел аан, кылыр чүве тыпкан эвес, хамаатыларның эргелерин олар билбес эвес аан. Ындыг-ла буруу чок, анаа-ла ажылдап, чурттап чораан кижи болза, ону май, август айларда база-ла чылдагаан чок черге тудуп бажыңнаан деп бодап турар силер бе? Чок, хүндүлүг ие, оглуңарны шагдаа ажылдакчылары анаа-ла чылдагаан чок черге кажан-даа тудуп бажыңнай бербес, а оон үүлгеткен херектери дээш тудуп бажыңнап турган болдур ийин, ол дугайын бадыткап турар документилер-даа, байысаалганың протоколдарында-даа бар. Оглуңар туттуруп бажыннатказ-ла анаа чаныс кээп турар боорга, оглумда кандыг-даа буруу чок-тур, ону шагдаа ажылдакчылары чылдагаан чок черге тудуп бажыннаан-дыр деп бодап турар-дыр силер бе? Чок, хүндүлүг ие, оглуңарны шагдаа ажылдакчылары анаа-ла чылдагаан чок черге кажан-даа тудуп бажыңнай бербес, а оон үүлгеткен херектери дээш тудуп бажыңнап турган болдур ийин, ол дугайын бадыткап турар документилер-даа, байысаалганың протоколдарында-даа бар. Оглуңар туттуруп бажыннатказ-ла анаа чаныс кээп турар боорга, оглумда кандыг-даа буруу чок-тур, ону шагдаа ажылдакчылары чылдагаан чок черге тудуп бажыннаан-дыр деп бодап турар-дыр силер бе? Чок, хүндүлүг ие, оглуңарны шагдаа ажылдакчылары анаа-ла чылдагаан чок черге тудуп бажыңнаан деп бодап турар силер бе? Чок, хүндүлүг ие, оглуңарны шагдаа ажылдакчылары анаа-ла чылдагаан чок черге тудуп бажыннаан-дыр. Ол ындыг эвес, Дидим-оол Донгактың адынга каш удаа херекти оттурган, ону байысааган. Ол дугайында протоколдарны-даа тургускан. Ол херектер истелгеде туруп турар, ынчангаш Дидим-оол Донгакты каш удаа салып чоруткан-ывыс шын. Оглуңар ам база байысаалганың түр черинде туруп турар болгай. Ооң үүлгеткен херектери черле эвээш эвес дээрзиниң дугайында истелге чоруттунуп турар, ол дугайын суд шинчилеп бээр-ле болгай.

— Иштики херектер яамызының ажылдакчылары оглумнуң бажыңын прокурорнуң чөпшээрели чокка үжеп-чиндип турар дээрзиниң дугайында айтырыгга кандыг харыы бээр силер?

— Дидим-оол Донгактың херек үүлгедип турарының дугайын бис ооң авазынга-даа, кадайынга-даа дыннадып турган болгай бис. Ол Чадаанаын, Барыын-Хемчиктиң, Хандагайтының кем-херек үүлгедикчилериниң бөлүктери-биле харылзаалыг турган, харын-даа «Маадыр» («Герой») деп шолалыг кижи. Ону билбес үлус Дидим-оолдуң ол төреллери эвес-ле болгай. Херекти истеп эгелээн үеинден эгеде болчукчу турган, ынчангаш ол база херекти тайылбырлап берип турганы чугаажок. Дидим-оол Донгак янзы-бүрү кем-херек үүлгедишкиннеринге каразыттырып турар, ону моон соңгаргы истелгелер көргүзе бээр.

Дидим-оол Донгактың бажыңына чиндилгени чоруткан-ывыс шын, ону хооблужудулгада көрдүнген дүрүмнер ёзугаар кылган бис: ында прокурорнуң чөпшээрели-даа бар, Дидим-оолдуң кадайының-даа ат салган холунуң үжүү бар. Оларны редакцияның ажылдакчызы силерге барымдаа кылдыр көргүзүп-даа олурарывыс бо-дур. Бистің бодап турарывыс-биле алырга, ол чиндилгете ат салып, аңаа көрүп турган Дидим-оолдуң кадайы-даа оолдуң авазынга ону тайылбырлап бербээн, а үүлгеткен херектериниң дугайын Дидим-оол-даа авазынга ак сеткилдин-биле чугаалап бербейн турар-дыр. Июньнүң эгезинде Дидим-оол Элихан Абдуллаев болгаш оон-даа өске өөрлериниң бөлүү-биле З. Агаевче халдаашкын кылып, кыжаргаш, ооң «Жигули» машиназын хунаап алганнар. Ол херекти ИХЯ-ның болгаш Айыл чок чорук яамызының бөлүк ажылдакчылары истеп турар. Түнелдерден көстүп турарын ёзугаар алырга, ол машинаны хээлиге ажыглаары-биле күшбиле алган болуп турар. Ооң истелгези база чоруп турар болгай. Истелге үезинде илерээни болза, ол машинаның документилерин аңаа хамаарылга чок өске кижиниң адынга тургускан болуп турар. Ынчангаш З. М. Кадиешвилиниң адынга Садыков саткан кылдыр документини ынчаар тургускан болуп турар-дыр. Ол бүтү херектерин Дидим-оол Донгак дорт удуртуп турганын истекчилер копчуг эки билир бис. Чаңгыс эвес санныг автомашиналар Дидим-оолдуң дүрүм ёзугаар эвес хуулдуруп турарындан каразыттырып турарын билир бис. Ынчангаш оглуңарның арагадары ишпейн чоруурун эки-дир, ынчалза-даа ооң үүлгедип чоруур херектерин билир болзуңарза эки-дир, Дидим-оолдуң авазы.

— «Мен ышкаш бөдүүн иелериниң ажы-төлү мындыг кызгадалга чурттаар ужурлуг чүве бе?» — деп, не айтырып турар-дыр.

— Боттарының кызымак ажыл-ижи-биле байып чурттап чоруур аныяк кижилер дыка хөй, оларны мактаар айтыр бис. А кайда-даа ажылдавайн, чүгле хөй акша-төгерик чыып алыры-биле кемнигт херектер үүлгедир, мафия турузар, күштеп-чазарлаашкын кылыр херектерге база Дидим-оол Донгак каразыттырып турар болгай. Ол херектерни истелге чери хынап, тодарадып турар, ону суд бадыткай бээри чугаажок. Оглуңарны коммерсант кижи деп чугаладынар. Ында багай чүү деп, ындыглар бистің хоорайда безин дыка хөй. А Дидим-оол Донгак ол атка сылдаглап алгаш, кем-херек үүлгедип чоруп турар-дыр. Ынчангаш ооң: «Бөдүүн кижиниң оглу машина садып мунмас ужурлуг чүве бе?» — дээн айтырыы үндезин чок деп бодаар мен.

«Мен багай херек кылбаан мен, меңээ бүзүре, авай, аналаа каразыыр улус-тур ийин» — деп, Дидим-оол Донгактың чугаазынга бүзүреп, оглуңарны тудуп хоругдааны дээш шагдаа ажылдакчыларын буруудадып турар-дыр силер. Ужуру болза, каразыттырып турары херектерин оглуңар нези силерге дорт чугаалап бээр ужурлуг турган-дыр. Бир эвес ону билип алыксаар болзуңарза, шагдаа черинин ону харылап турары бистерге кээп, айтырып, таныжып ап болур болгай силер.

— Ол кырган не кижи силериниң бажыңларга барын, оглунуң дугайын айтырар дээш чеде бээрге, чүге ойтур идипкениңер ол?

— Мен бодумнуң эрге-хүдээлгемни бүрүү-биле билир мен, кижиниң бажыңына келген кижини (барып-барып кырган херээжен кижини) ойтур идиптер деп чүвеге таандаа кым бүзүрээр чүвел моонар. Мен бодумну ындыг төнек, чүвениң ужурун билбес чамдык кижилерге черле хамаарыштырбас мен. Ол дээрге, шуут меге буруудадыышкын-дыр деп чугаалаар бодаан мен. Болза-даа ужурдурум чок шын эвес буруудадыышкын-дыр деп санаар мен.

— 1988 чылдың ноябрь 7-де почта чаныга оглумну бир капитан эргелиг кижи эттээн — деп бижээн-дир...

— Ону бис билбес бис, бир эвес ону тодарадыр деп бодаар болза, хоорайның иштики херектер киллизинден барып айтырып ап болур боор. Бис чүгле яамыга хамаарышкан айтырыгларга харылап болур бис.

— Чүгле тыва оолдарны орус шагдаалар тудуп, хоругдап турып берди дээр хөөнүт айтырыг чагаада база бар болду. Ону тайылбырлап берип көрүңер.

— Республиканың чурттакчыларының хөй кезии тыва-лар-ла болгай, ынчангаш чурум үреп турар кижилериниң саны өске нацияның кижилеринге бодаарга хөй болуп турары ол-дур. Ынчалза-даа чүгле тыва оолларны шагдаалар тудуп бажыңнап тур дээрге, черле шын эвес деп билир бис. Кем-херек үүлгедишкиннериниде нация барымдаалаар чүве шуут чок боор чүве, ону амыдыралдың хөй-ле чижектерин бадыткаар апаар. Чүгле бо Дидим-оол Донгактың каразыттырып турары херээнде безин каш-каш нацияларның хамаатылары киржип турар-ла болгай. Оларга орус, тыва, азербайджан, грузин, узбек, хакас болгаш өске-даа нацияларның хамаатылары хамааржып турар-дыр. Ынчангаш кым чурумга таарышпас херек үүлгедир болдур, ооң нациязы аңаа дуза болбазын маңаа чугаалап каары артык эвес деп бодаар-дыр бис.

— Иенин айтырыгларына харыы бээри-биле редакцияже чалаанывыска келгениңер дээш силерге четтирдивис, Виктор Сергеевич, Михаил Юрьевич, харыыларны солунга парлап, номчукчуларга бараалгадыр бис.

Интервьюну Маадыр-оол КАЛЧАН алган.

Харыы-интервью

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНИГЕ

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларының талазы-биле окруттуң соңгулда комиссиязын дараазында составтыг кылдыр тургускан:

— М. Х. Самданчап — комиссияның даргазы.
— В. В. Оскал-оол — комиссия даргазының оралакчызы.
— Л. Т. Федорова — комиссияның секретары.

КЕЖИГҮННЕРИ:

— Ю. Ю. Ананьин — ТР-ниң аныяктар херээниң талазы-биле министриниң оралакчызы.
— Н. П. Аржакова — № 9 магазинниң директору.
— Х.-К. С. Монгуш — парлалга болгаш информация министриниң оралакчызы.
— В. Б. Борбак-оол — КХЭ 48-ТЭ-ниң ажылчыны.
— Л. Х. Назыты — болчукчулар коллегиязының юристи.
— А. А. Соян — «Тыва куроттар» каттыжышкынының директору.

Комиссия хоорай чагыргазының баштаар черинин бажыңында, № 209 кабинетте турар. Ажылдаар шактары — 8.00 шактан 17.00 шакка чедер. Телефон № 3-70-90.

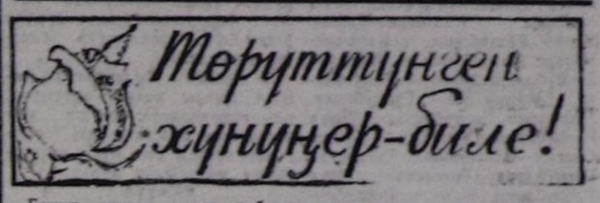

Бистің ынак аававыс, угбавыс, кат-неавс, кырган-аававыс **Елизавета Сарыгларовна ХОМУШКУ** ноябрь 13-те 53 харлаар. Ол Барыын-Хемчик кожуунуң өөредилге киллизинде үр чылдарда бухгалтерлеп ажылдап, эш-өөрүүнүң хүндүткелин чаалап алган. Аававыс бир оолдуң, ийи кыстың үлегерлиг лези, алды өскүс арткан дуңмаларынга ие болуп келген авыралдыг ава.

Ынак аававыска, угбавыска, кат-невиске, кырган-аававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, кезээде омак-хөглүг чоруурун, аас-кежикти күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары, дуңмалары, күдээлери, дуңмаларының уруглары.

● ● ●

Бистің эргим хүндүлүг ачавыс **Михаил Чанчыкович ОСУРЧАН** бо хүннерде 50 харлап турар. Ачавыска каң дег кадыкшылды, далай дег улуг аас-кежикти күзедивис.

Уруу Мира, күдээзи Радимир.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Теве-Хая суурда чурттап, ажылдап турар бистің честевис **Анатолий Базырович КУУЛАР** бо чылдың ноябрь 12-де мугур 40 харлаар. Ынчангаш хүндүлүг честевиске төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип тур бис. Честевиске кол чүүлду— каң дег кадыкшылды, улуг аас-кежикти, амыдырал-чуртталгазынга экини күзедивис. Ооң амгы үеде чурттап турар суурунда ооң киржилгези чокка туттунмаан бажын-даа чок деп болуур.

Хүндүлел-биле өөнүң ишти, оглу, чуржаттары, күдээзи, кат-нези болгаш каты.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистің ачавыс, дуңмавыс, акывыс **Александр Николаевич ХУУРАКАЙ** бо чылдың ноябрь 16-да 40 харлаар.

Ол бодунуң совхозунга 20 чыл дургузунда чолаачы боон ажылдап келген болгаш бо хүннерге чедир кызымаккай ажылдап, чурттап чоруур. Ооң төрүттүнген хүнүн таварыштыр бистер, уруглары, угбалары, дуңмалары шупту-вус; изиг байырны чедирип, каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкиннерин күзээривисти илередип турар бис.

Уруглары, угбалары, акылары, күдээлери, бажалары; дуңмалары—шупту 55 кижи.

ЭРТЕМДЕНДЕН ДИЛЕГ

База бир эртемден — Бичен Кыргысовна Ондарның шуут чаа, кончуг солун-даа, ажыктыг-даа «Тываның гидрономиязы» (гидрономия — хемнер, хөлдер аттары) деп аттыг эртем ажылын камгалаш, филология эртемненериниң база бир кандидады болганына байыр чедирбишаан, улуу-биле дилээрим болза, ол чаа эртем — гидрономия талазы-биле ажылды болдунар-ла аргазы-биле «Шын» солунга парлаары. Тывавыстың хемнер хөлдериниң аттарын эртемге үндезилеп тодаратканын чон кончуг-ла сонуургаары чугаажок. Ону манап эгелединис.

Бичен Кыргысовна Ондарны ол чаа эртем талазы-биле Чөөн-Хемчик кожуунга кээп, башкыларга, өөреникчилерге, аныяктарга, харын-даа бистерге, пенсионерлерге, чонга тайылбыр кылып, аалдап кээр боор деп идегеп, күзедим.

Сарыглар ТОКПАК-ООЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ӨӨМ ОРНУ

Күжүр ачам дүүн чаа-ла
Күзегдиве көшкен ышкаш,
Дазыр черде өөм орну
Таңмаланып артып калган...

Амгы шагда чуртум ээлээн
Аныяктар мени билбес:
«Кайыын келген аалчы
боор?»—деп
Кайгап-хараа орарлар-дыр.

Часкы үем орну-соргаа
Чайлаам дагын эргип келгеш,
Өгбелерим улам сактып,
Өле бажым суйбап артым.

Сарра КУУЛАР.
Сесерлиг суур.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Ноябрь 17. Эрги сан-биле 4, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 5 сарыг менгилиг, ыяш олуттуг, кара пар хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн-дүр. Бөгүн кижи-биле маргышпас, чүве дишпес хүн-дүр, а өске кандыг-даа ажыл-херекке чогумчалыг.

Ноябрь 18. Эрги сан-биле 5, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 4 ногаан менгилиг, салгын олуттуг, каразымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн ыяшбиле чүве чазаас, чевег-хөөр эргивес, хонук кыпсып, «кызылдустаан» кижилер ажаавас хүн, ынчалза-даа ырак-узакче аттаныр, куда-дой кылыр, келин айтырар эки хүн.

Ноябрь 19. Эрги сан-биле 6, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 3 көк менгилиг, от олуттуг, көк улу хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Бо хүн кижилерге мал-маган, эт-сеп бербес хүн, а өске чүү-даа бүдүрүп, кылып болур эки хүн-дүр, чевег-хөөр эргвир, хонук кыпсыр, келин айтырар, куда-дой кылыр, эки хүн.

Ноябрь 20. Эрги сан-биле 7, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 2 кара менгилиг, довурак олуттуг, көксүмээр чылан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн чүле бажыңбалгат, коданче таныжын кинрбес хүн, а өске кандыг-даа ажыл-ишти бүдүрүп боор.

Ноябрь 21. Эрги сан-биле 8, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 1 ак менгилиг, демир олуттуг, кызыл аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бо хүн ырак-узак оруктар чорза, кижиннир, мал сатпас, ынчалза-даа чевег-хөөр эргип, хонук эрттирип, аза-четкер кыйгыраш, танцы-сам кылыр, чевег-хөөр эргинр, мөчээннер ажаардаа бол, ырак-узак аттанза— бодамчалыг болур, чер ажылы кылбас, хеп бышпас, куда-дой эрттирбес хүн.

Ноябрь 22. Эрги сан-биле 9, понедельник, Ай сылдыстыг, 9 кызыл менгилиг, октаргай олуттуг, кызылзымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Ырак-узак орук-тарже аттаныр боор, садыг-саарылга кылыр, чиик ажылдарга таарышкан-даа бол, чевег-хөөр эргип, хонук кыпсып, кижи ажаап, хөөржүтпес, куда-дой кылып, келин айтырбас хүн-дүр.

Ноябрь 23. Эрги сан-биле 10, вторник. Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 8 ак менгилиг, суг олуттуг, сарыг мечи хүнү. Эр мага-боттуг өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бурганга чүдүүр, дуган-хүрээ тудар, чевег-хөөр эргип, куда-дой эрттирер, хонук кыпсыр, сүлде-сүнезин-биле чугаалажыр эки хүн.

Ноябрь 24. Эрги сан-биле 11, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг. 7 кызыл менгилиг, даг олуттуг, сарыгзымаар дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Бо эки хүнде амыдырал-биле холбаалыг чүү-даа кылып, бүдүрүп ап болур.

Ноябрь 25. Эрги сан-биле 12, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 6 эк менгилиг, ыяш олуттуг, ак ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бо хүн ырак-узак оруктар чорза, кижиннир, мал сатпас, ынчалза-даа чевег-хөөр эргип, хонук эрттирип, аза-четкер кыйгыраш куда-дой кылыр, дүрүм-саавыр үндүрер, ном номчуур эки хүн.

Ноябрь 26. Эрги сан-биле 13, пятница, 5 сарыг менгилиг, салгын олуттуг, аксымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн-дүр. Чүү-даа кылып болур силер, эки, чаагай хүндүр.

Ноябрь 27. Эрги сан-биле, 14, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 4 ногаан менгилиг, от олуттуг, кара күске хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Мал-маган садар, хоорайга ажыл-херек бүдүрер, ырак-узак чорук кылыр, чевег-хөөр эргип, мөчээннер ажаар, хонук кыпсып, сүлде-сүнезиннер кыйгырар, кыс дилээр, куда-дойга таарышкан эки хүн.

Ноябрь 28. Эрги сан-биле 14, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 3 көк менгилиг, довурак олуттуг каразымаар инек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн-дүр.

Ноябрь 29. Эрги сан-биле 15, понедельник, Ай сылдыстыг, 2 кара менгилиг, демир олуттуг, көк пар хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Бо хүн өг тигер, бажың тудар, чер ажылы кылыр, аас-кежик дилээр, бурганга тейлээр-даа бол, а көшпес, кижи ажаавас, чевег-хөөр эргип, хонук эрттирбес, куда кылбас, келин айтырбас хүн. Бодамчалыг болза эки.

Ноябрь 30. Эрги сан-биле 16, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 1 ак менгилиг, октаргай олуттуг, көксүмээр Тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Садыг-саарылга кылып, чаа өөнүктер тып, чер ажылы кылыр, чевег-хөөр эргип, хонук эрттирер, кыс айтырар хүн, а ырак-узак оруктардан кичээнир, хомудалдар кылбаза эки хүн. Бо күстүн ушку айы кижи бүрүзүнүн амыдырал-чуртталгазынга эң эки, таарымчалыг болур.

Республиканың КСТН организацияларында

МОТОКРОСС

Кызылдың «Хербис» мотодромунга Совет Эвилелиниң Маадыры М. Бухтуевке тураскаатканн Тыва Республиканың мотокросс талазы-биле хууда болгаш команда аайы-биле бирги чер дээш маргылдаа болуп эткен. Ону республиканың КСТН-ниң (камгалал-спортчу-техниктиг ниитилелдер) чөвүлели болгаш Кызыл хоорайның спортчу-техниктиг клуву организастап эрттирген. Маргылдаага кожууннарның, хоорайларның спортчу-техниктиг клубтарының чыныды командалары, а ол ышкаш Минусинск, Шушенск хоорайлардан командалар киришкен. Маргылдааның киржикчилери спортчу мотоциклдериниң үш класстарының аайы-биле (цилиндриниң ишкири 125, 350, 500 куб. см) чаржып маргышкан.

Шагаан-Арыг хоорайның КСТН-ниң спортчу-техниктиг клувунуң командазы тергиин эки түнелдерни чедип ап, бирги черже үнген. Ийнги черни Кызылдың спортчу-техниктиг клувунуң командазы эвлээн, үшкү черге Шушенскоеден келген аалчылар төлептиг болган.

Хууда бирги чер дээш маргылдааларга 125 куб. см ишкир класстыг мотоциклдерге Шагаан-Арыгдан Евгений Куликов шылгараан, ийнги, үшкү черлерже Шушенскоеден алышкылар Владимир, Дмитрий Кирилловтар үнген. 350 куб. см ишкирлиг мотоциклдерге бирги черни Кызылдан Дмитрий Олении, ийнгизин — Шагаан-Арыгдан Андрей Сапронов эвлээн. 500 куб. см ишкирлиг мотоциклдерге Минусинскиден Игорь Вузов, Шагаан-Арыгдан Евгений Сафронов, Кызылдан Александр Бочериков олар 1-3 черлерге төлептиг болганнар. Ye чежедаа берге болза, техниктиг спорт девирлери өжүп батпаан деп чүвени эткен бо мотокросс херечилеп турар.

Юрий ЮША.
КСТН-ниң инструктору.

БООДАЛГА МАРГЫЛДААЗЫ

Кызыл хоорайның КСТН эге организацияларының болгаш аңчылар, балыкчылар ниитилелиниң эге коллективтериниң командаларының арагадарынга команда аайы-биле болгаш хууда бирги чер дээш боодалга маргылдаазы чоокта чаа болуп эткен.

Мурнундагы чылдарга бодаарга, командаларың болгаш кара адыкчыларының саны элээн кызырылган-даа болза, кара боолаар черге демисел чидиг болган. Кызылдың чылыдылга-электри төвүнүң, (ЧЭТ) П. Попов, П. Терентьев, Н. Емельянов составтыг доктаамал белеткелдиг болгаш шудургу командазы маргылдааның тиилекчизи болган. Олар 300 сандан 287 санны аткан. Республиканың уруглар эмнелгезиниң командазы 244 санны аткаш, ийнги черге төлептиг болган. Кызылдың башкы институдунуң командазы оларга чүгле чаңгыс саи четпейн баргаш, үшкү черже үнген.

Хууда бирги чер дээш кара адарынга 72 кижи киришкен. ЧЭТ-тиң төлээзи П. Терентьев 100 сандан 97-и аткаш, бирги черге үнген. Ийнги, үшкү черлерин башкы институдундан М. Саая (96 сан), КСТН-ниң төлээзи Ю. Юша (95 сан) эвлээн.

Алексей ЕФИМОВ.
КСТН-ниң Кызыл хоорай чөвүлелиниң даргазы.

ҮРЕГДЕТКЕН ГАРАЖ

Үндезин Хоойлу езугаар күрүеннің өнчү-хөреңгизин камгалаар дээрзиниң дугайын чеже биживээн дээр. Ол хиреде өш-биле дөмей үреп, үптеп турар. Ону эрге-хоойлу туткан албан черлериниң удуртукчуларының көрбээ-чеңнеп олурары база кайгамчык. Херек кырынга болган таварылганы солунга бижиир бодап олур мен.

Каш чыл бурунгаар Барыын-Хемчик кожууннун төвү Кызыл-Мажалык суурга районнар аразының орук тудуунун организациязы турган. Аңаа бэрык-ла 70-80 хире инженер-техниктиг ажылдакчылар, ажылчыннар ажылдап турду. Оон аңгыда туйбудан кылган улуг гаражтыг, хер-херексел, дерилгелер сугар складтарлыг, 10 ажыг аал чурттаар чаа бажыңнарлыг турган. Оон соонда ону Ак-Довуракта орук-бүдүрүлге черинге хамааржыр кылып каан. Оон-на хамык чүве сандарай берген.

Ажылчыннарның кызыл холу-биле кылып кааны туйбу гаражы, чуртталга бажыңнары ала-чайгаар-ла чидип, хуу кижилериң холунче кире берген. Ол гаражтың ам сеги арткан деп болур. Ону шуут-ла тоймаглап каапкан. Хайыраан орук техниказы озаңналы берген тургулаар. А ооң удуртукчулары туштузунда улуг гаражтарлыг, хуу машиналарлыг болу бергени чажыт эвес.

Ол төтчеглеттинип чылар дерилгелер, техника аймаа, тудуглар та чеже акшаның когаралын чедирип турар чүве, ону кым-даа тоовас болганда, ол дугайын кайы-даа удуртукчу билбес деп бодаар мен.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик кожуун.

ДИЛЕЭМ

«Чаа орук» солунга ажылдай бергеш, мээң бижээн чүүлдеримде кирген кижилер аттарын машинистка чаңчылчаанынбиле парлап каврынга баштай таарзынмайн турзумза-даа, сөөлүнде, анаа чагыры бергенимни улуг чазыг деп түүнеп чорген. Ам моон соңгаар тыва дылымны силиг аян-биле бижиирин хүлээнип, Тыва күрүеннің дыл эртемденнерин, башкыларын, хөй илеткел бижип чоруур улуг даргаларны шын бижиринче кыйгырып база чараш төрээн дылывысты хүндүлеп көрээлиңер деп дилеп кылдым. Оон ыңай тыва дылда үнүп турар солуннарны база теле-радио ажылдакчыларын тыва дылга шын бижиринин дүрүмүн хажытпазын чедип алырын сүмелекседим.

Бис, «Чаа орук» солуунуң ажылдакчылары, бижикчилеривис ол дүрүмүн шын сагыырын дугуржуп сүмелешкеш ажылдап эгелединис.

Сарыглар ТОКПАК-ООЛ.
Чалана хоорай.

Чарлалдар бюрозу

КОЛХОЗ-СОВХОЗТАР УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ БОЛГАШ АРАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Техниктиг солчулга пунктузунуң колхозтарның, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш арат ажыл-агыйлыгларга дыннадыры болза:

Пункт дараазында чүүлдерни чиик өртектер-биле сайгарып садып турар:

1. СМД-62, СМД-18 мотор трубалары;
2. ПД-10 деп хөделдирикчи.
3. Янзы-бүрү тракторларның коленчатый валдары.

Оон аңгыда дараазында ажылдарны база-ла чиик өртек-хөлези-биле кылып берип турар:

1. Трактор моторларын болгаш КПП-ни кыска хуусаа иштинде септээри.
2. Вал чондурары.
3. Гильзалар чондурары.
4. Одалга аппаратуразының хыналдазы.

Техниктиг пунктунуң адреси: Кызыл хоорай. Энергетиктер кудумчузу, № 1.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

«ГОЛЬБОНУ» САДЫП ТУР

Солагай талазында рульлуг «Гольбо» деп автомашинаны 2 миллион рубль өртектиг кылдыр садып турар. Моторун бичин септээр. Садып алырын күзээннер 19 шактын сөөлүнде 3-27-24 телефонну ажыглап болур.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

ҮНҮШ ҮЗҮН САДЫП АЛЫҢАР!

Тарымал тоорулган алган үнүш үзүн досказарларга саналаш, «Велег» бүдүрүлге садып турар. 1 литриниң өртээ—700 рубль.

Бүдүрүлге черинин адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчу, бажын № 170, кв. 63, телефоннары 2-48-24 болгаш 3-65-54.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

«ГАЗ»-69 (беш олуттуг) прицептиг машинаны садып тур. Дараазында телефоннарже болгаар: 3-26-75, 2-18-15.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистің ынак аававыс Кара-Сал Семистей Комбу-уруу 62 харлап чораан октябрь 31-де хенертен мөчээн. Хүндүлүг аавысты орнукшуларынга ачыдуза каткан дөргүл-төреллеривиске, эш-өөрүвүске, колективеривиске, ылаңгыя кудаларывыска аавыстың сөөлгү оруунче үдежип, өске ачы-дуза катканы дээш, улуу-биле четтиргеннивисти илередип база сеткиливис ханызындан үтпас бис.

Уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери база ынак ачавыстан.

КИНО

НОЯБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бистің ызыгуур салгалывыс» 11.00, 14.10, 17.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Кызыл скорпион» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30; 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өлүм мугулаары» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Буруңгу тоожу» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сонбаяк» № 363505.

Тургузукчулар: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА. «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчылары), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; кеңээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң костут чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеонге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларның, авторларының бодаалары редакцияның туружу-биле аңгыдыр болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа ыйнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 214.